

บทที่ 5

ประวัติศาสตร์ นิเวศวิทยา บริบทพื้นที่ศึกษาในกลุ่มน้ำแม่ตาช้าง

ในบทนี้พยายามนำเสนอสภาพความเป็นมาของการจัดการทรัพยากรในเขตพื้นที่ลุ่มน้ำแม่ตาช้าง เพื่อให้เห็นถึงพัฒนาการและการเปลี่ยนแปลงทางประวัติศาสตร์ โดยแบ่งหัวข้อออกเป็น 3 หัวข้อ คือ 1.) ประวัติศาสตร์ความสัมพันธ์ระหว่างลุ่มน้ำแม่ตาช้างกับอำเภอหางดง 2.) นิเวศวิทยา ลุ่มน้ำแม่ตาช้าง 3.) บริบทพื้นที่ศึกษา มีรายละเอียดดังนี้

5.1 ประวัติศาสตร์ความสัมพันธ์ระหว่างลุ่มน้ำแม่ตาช้างกับอำเภอหางดง

ชื่อเดิมของอำเภอหางดง มีชื่อว่า “แขวงแม่ท่าช้าง” จัดตั้งในสมัย ร.ศ. 120 ทางกรมได้มีการจัดตั้งแขวงขึ้น โดยพิจารณาถึงหมู่บ้านใหญ่ ๆ หลายตำบลมารวมกันในระยะทางที่จะไปมาด้วยกันได้ภายใน 6 ชั่วโมง หรือมีราษฎรมากกว่าหมื่นคน แล้วจัดตั้งเป็นแขวงขึ้น จึงเรียกว่า “แขวงแม่ท่าช้าง” ตั้งชื่อตามลำน้ำแม่ตาช้างซึ่งเป็นลำน้ำที่ไหลผ่านอำเภอหางดง ซึ่งมีต้นน้ำที่คอยปุย ให้เป็นเขตการปกครองที่ตั้งขึ้นในสมัยรัชกาลที่ 5 ที่รัฐบาลกลางกรุงเทพฯ จัดระบบการปกครองใหม่ที่เรียกว่า มณฑลเทศาภิบาล เฉพาะในมณฑลพายัพ กำหนดแบ่งเมืองเชียงใหม่ เป็น หัวเมืองชั้นนอกและหัวเมืองชั้นใน แขวงแม่ท่าช้างจัดเป็นหัวเมืองชั้นใน หัวหน้ารับผิดชอบ เรียกว่า “นายแขวง” นายแขวงคนแรกของแขวงแม่ท่าช้าง คือ “หลวงศศิษฐาภิบาล” (ไฝ) ในปี พ.ศ. 2457 แขวงแม่ท่าช้าง ได้เปลี่ยนฐานะเป็นอำเภอ และใช้ชื่อว่า “อำเภอหางดง” (อนุ เนินหาด, 2545)

ที่มาของชื่ออำเภอ ผู้เฒ่าผู้แก่ สันนิษฐานว่า บริเวณเหนือที่ตั้งอำเภอขึ้นไปเป็นเขตดงไม้ทึบชาวบ้านเรียกว่า ดงกรรม และที่ตั้งที่เรียกว่าการอำเภอและชุมชนโดยรอบอยู่ในบริเวณชายป่า หรือหางดง จึงเรียกชื่ออำเภอว่า “อำเภอหางดง” พ.ศ. 2481 – 2489 เป็นช่วงสงครามโลกครั้งที่ 2 อำเภอหางดงถูกยุบฐานะเป็นกิ่งอำเภอขึ้นตรงต่ออำเภอเมืองเชียงใหม่ และในปี พ.ศ. 2490 กิ่งอำเภอหางดงได้เปลี่ยนฐานะเป็นอำเภอหางดง จนถึงปัจจุบัน

ส่วนที่มาของชื่อลุ่มน้ำแม่ตาช้าง จากบอกเล่าของผู้เฒ่าผู้แก่ มาจากข้อสันนิษฐาน 2 ประการ คือ ประการแรกมาจากคำว่า “แม่ตาช้าง” ที่เล่ากันว่าบริเวณน้ำตาน้ำในหมู่บ้านแม่อะ จะมีหินรูปร่างเหมือนหัวช้างและมีน้ำตาไหลออกมาจากส่วนที่เหมือนตาช้าง จึงเรียกว่า “แม่ตาช้าง” ซึ่งในปัจจุบันชุมชนที่อยู่รอบ ๆ บริเวณลำน้ำก็ยังเรียกกันว่า “น้ำแม่ตาช้าง” กันอยู่ ซึ่งเป็นคำพูดของคนเมืองที่มีความหมายว่า “แม่ตาช้าง”

ประการที่สองสันนิษฐานว่า ในสมัยโบราณ เมื่อเจ้านายแห่งนครเชียงใหม่จะเดินทางไปจังหวัดแม่ฮ่องสอนหรือขุนยวม ต้องเดินทางผ่านทางนี้ และใช้ช้างเป็นพาหนะ เมื่อเดินทางมาถึงลำ

น้ำนี้ก็จะหยุดพักให้ข้างกินน้ำเป็นประจำจึงเรียกว่า “แม่ท่าช้าง” และเพี้ยนมาเป็น “แม่ตาช้าง” จนปัจจุบัน

อำเภอหางดงสมัยก่อนมีแค่ 10 ตำบล ปัญหาหนักที่คนทั้งอำเภอต้องเผชิญอยู่ทุกปี คือ ปัญหาการขาดแคลนน้ำ ซึ่งสายน้ำหลัก คือ ลำน้ำแม่ตาช้าง ที่มีต้นกำเนิดบนดอยปู่ แล้วลำน้ำมีการแยกออกเป็น 4 ส่วนที่ตำบลบ้านปง คือ ไปทางแม่เหิยะ เขตอำเภอเมือง 3 ส่วน แบ่งเข้าอำเภอหางดงเพียง 1 ส่วน ซึ่งไม่เพียงพอและมีการแบ่งน้ำกัน จนทำร้ายร่างกายกัน ซึ่งน้ำส่วนใหญ่จะเข้านาของ กำนันหมวก กำนันตำบลแม่เหิยะ ที่มีนามาก ฐานะดีและมีอิทธิพล ได้มีนายอำเภอหางดงในสมัยนั้น คือ นายอำเภอคำนวน ธรรมสโรส เข้ามาเจรจาขอแบ่งน้ำให้เข้าอำเภอหางดงเท่า ๆ กัน จึงมีการสร้างฝายขึ้นมา ที่อำเภอบ้านพ่อน อำเภอหนองควาย คือ “ฝายเปา” โดยของบประมาณมาจากในจังหวัดเชียงใหม่ได้ 40,000 บาทและได้ระดมแรงงานจากชาวบ้าน มาช่วยกันขุดให้กว้างขึ้น ทำเป็นฝายน้ำล้นขึ้นมา ทำให้ทุกตำบลในอำเภอหางดงได้รับน้ำทั่วถึงกัน

ถึงแม้ว่าจะมีการสร้างฝายที่กระจายน้ำให้ทั่วถึงทั้งอำเภอหางดง แต่ชุมชนที่อยู่ท้าย ๆ ของอำเภอก็ยังมีปัญหาขาดแคลนน้ำตลอด การทดแทนน้ำอยู่คู่กับคนอำเภอหางดงมานานแล้ว โดยเฉพาะ ตำบลหนองแก้ว ซึ่งไม่ค่อยมีน้ำไหลผ่าน ไม่เพียงพอต่อการเพาะปลูก ส่วนใหญ่จะอาศัยน้ำฝนในการเพาะปลูก ซึ่งบางปีก็ไม่ได้ผลผลิต ชุมชนท้าย ๆ ในอำเภอหางดงก็รับรู้ว่าลำเหมืองที่ไหลผ่านหมู่บ้านของตนเป็นน้ำที่มาจากแม่ตาช้าง แต่น้ำจะไม่ค่อยมีในฤดูแล้ง ซึ่งพ่ออู๊ยเสาร์ อายุ 78 ปี ชาวตำบลหนองแก้ว เล่าว่า ในสมัยก่อนบ้านสันทราย ตำบลหนองแก้ว ซึ่งอยู่ท้าย ๆ ของอำเภอหางดง สุนัขไม่ค่อยได้เห็นน้ำในลำเหมือง ได้นอนอยู่ข้างลำเหมืองต้องสะดุ้งตื่นตกใจกับเสียงน้ำที่ไหลมาดับใบไม้แห้งที่ตักทับถมกัน เหน้มน้ำจนเสียงดัง จนเป็นที่เลื่องลือในเรื่องการขาดแคลนน้ำจึงมีการเรียกกันมาจนทุกวันนี้ว่า “บ้านสันทราย หมาเห่าน้ำ”

5.2 นิเวศวิทยาลุ่มน้ำแม่ตาช้าง

ลุ่มน้ำตาช้างเป็นลุ่มน้ำย่อยของลุ่มน้ำปิงตอนกลาง ซึ่งเป็นส่วนหนึ่งของแม่น้ำปิง มีต้นกำเนิดอยู่บนเทือกเขาดอยปู่ในอุทยานแห่งชาติดอยสุเทพ - ปุย สูงจากระดับน้ำทะเลปานกลาง 1,685 เมตรและคอยผาคำในเขตอุทยานแห่งชาติออบขาน สูงจากระดับน้ำทะเลปานกลาง 1,350 เมตร ไหลลงมารวมกันเป็นสายน้ำแม่ตาช้าง ที่ไหลผ่านหุบเขาลงสู่ที่ราบอำเภอหางดง ขอบเขตลุ่มน้ำตาช้างครอบคลุมพื้นที่ 3 อำเภอ คือ อำเภอแม่ริม อำเภอเมือง อำเภอหางดง มีขอบเขตลุ่มน้ำประมาณ 17,948 ตารางกิโลเมตร มีความยาวประมาณ 26.14 กิโลเมตร (คูภาคผนวก ก แผนที่ลุ่มน้ำอดีต) ลุ่มน้ำตาช้างมีลำห้วยสาขาจำนวนถึง 64 สาย(คูภาคผนวก ค

แผนที่ลำห้วยสาขาลุ่มน้ำแม่ตาช้าง) พื้นที่ลุ่มแม่น้ำตาช้างตามลักษณะทางภูมิประเทศ ทิศเหนือจดเขตอำเภอแม่อริม ทิศตะวันออกเป็นเขตอุทยานแห่งชาติสุเทพ – ปุย ทิศตะวันตกเป็นเขตป่าสงวนแห่งชาติแม่ตาช้าง แม่จันล และอุทยานแห่งชาติออบขาน ทิศใต้จดเขตอำเภอหางดง

นอกจากนี้ ลักษณะพื้นที่ตอนต้นลุ่มน้ำ เป็นภูเขาสูงและมีความลาดชัน เป็นพื้นที่ที่ป่าไม้อุดมสมบูรณ์ด้วยไม้หนานาพันธุ์ จึงทำให้บริเวณนี้มีความชุ่มชื้นและมีตาน้ำจำนวนมาก และเป็นต้นกำเนิดของน้ำแม่ตาช้าง ส่วนพื้นที่ตอนกลางลุ่มน้ำฯ นั้น พื้นที่ส่วนใหญ่เป็นภูเขาสูง และที่เหลือเป็นพื้นที่ราบขนาดเล็ก ชาวบ้านปลูกบ้านพักอาศัยอยู่ตามที่ลาดภูเขาและที่ราบลุ่มบางส่วน มีลำห้วยสาขาของลำน้ำแม่ตาช้างไหลมาบรรจบกันเป็นแม่น้ำสายใหญ่ และในพื้นที่ตอนปลายลุ่มน้ำฯ เป็นพื้นที่ราบลุ่มน้ำท่วมถึง เหมาะสำหรับการเกษตร และเป็นส่วนหนึ่งของพื้นที่ราบเชิงใหม่-ลำพูน

ในอดีต ลุ่มน้ำแม่ตาช้างมีคนใช้ประโยชน์โดยตรงถึง 3 อำเภอ (อำเภอเมือง, แม่อริม, และหางดง) 12 ตำบล 94 หมู่บ้าน มีพื้นที่ลุ่มน้ำประมาณ 179 ตารางกิโลเมตร และความยาวลำน้ำประมาณ 26 กิโลเมตร ปัจจุบันคนที่ใช้ประโยชน์โดยตรงเหลือเพียง 3 อำเภอ 6 ตำบล 24 หมู่บ้าน มีพื้นที่ลุ่มน้ำเหลือเพียงประมาณ 127 ตารางกิโลเมตร และความยาวของลำน้ำประมาณ 20 กิโลเมตร (ดูภาคผนวก ข แผนที่ลุ่มน้ำปัจจุบัน)

การที่จำนวนหมู่บ้านที่ใช้ประโยชน์โดยตรงจากลุ่มน้ำแม่ตาช้างลดลงนั้น สาเหตุเกิดจากกรมชลประทานได้ก่อสร้างโครงการชลประทานแดงในปี พ.ศ. 2509 - 2516 คลองชลประทานแม่แดงได้ตัดผ่านสายน้ำแม่ตาช้างในเขตพื้นที่ตำบลหนองควาย ตำบลน้ำแพร่ ตำบลบ้านแหวน และตำบลที่เหลือของอำเภอหางดง ทำให้ชาวบ้านในเขตตำบลเหล่านี้มีทางเลือกในการใช้น้ำเพิ่มขึ้น โดยส่วนมากจะหันไปใช้น้ำจากโครงการชลประทานแม่แดงเพื่อทำการเกษตร ตลอดจนการอุปโภคและบริโภค แทนการใช้น้ำจากลุ่มน้ำแม่ตาช้าง

ปัจจุบัน พื้นที่ตอนต้นลุ่มน้ำแม่ตาช้าง ซึ่งส่วนใหญ่เป็นพื้นที่ป่าต้นน้ำ ประชากรบางส่วนในบ้านออบขานได้หันไปประกอบธุรกิจที่เกี่ยวข้องกับการท่องเที่ยว แต่ที่เหลือส่วนใหญ่ โดยเฉพาะบ้านผานกกกและบ้านแม่สาใหม่ ยังทำการเกษตรเพื่อเลี้ยงชีพอยู่ โดยใช้พื้นที่เพื่อการเกษตร ส่วนใหญ่เป็นพื้นที่ปลูกลิ้นจี่ ในขณะที่พื้นที่ตอนกลางลุ่มน้ำแม่ตาช้าง พื้นที่เกษตรกรรมบางส่วนได้ปรับสภาพมาเป็นพื้นที่ที่ใช้ทำเป็นรีสอร์ทหรือบ้านพักตากอากาศ ตลอดจนบ้านจัดสรร นอกจากนี้ พื้นที่ตอนปลายลุ่มน้ำฯ ส่วนใหญ่ได้ปรับสภาพเป็น “ชุมชนหมู่บ้านท่ามกลางชุมชนเมือง” กล่าวคือมีหมู่บ้านจัดสรรและเอกชนคนภายนอกได้มาสร้างบ้านเรือนอาศัยกระจายอยู่ทั้งในหมู่บ้านและระหว่างหมู่บ้าน พื้นที่ตอนปลายลุ่มน้ำ

ในกรณีที่เกิดความขาดแคลนในช่วงฤดูแล้ง โดยเฉพาะในช่วงเดือนกุมภาพันธ์ถึงพฤษภาคม ประชาชนที่อาศัยอยู่ในพื้นที่ตอนปลายลุ่มน้ำฯ จะได้รับผลกระทบมากที่สุด เหตุที่ได้รับ

ผลกระทบมากที่สุด เพราะนอกจากจะถูกสถานประกอบการรีสอร์ท บ้านตากอากาศบางแห่งเก็บกักน้ำจากแหล่งน้ำธรรมชาติไปใช้ก่อนแล้ว ยังถูกกลุ่มชนที่อาศัยอยู่บนพื้นที่ตอนต้นและตอนกลางลุ่มน้ำเอาน้ำในแหล่งน้ำธรรมชาติไปใช้ก่อนด้วย อย่างไรก็ตาม ประชาชนที่อาศัยอยู่ในพื้นที่ตอนปลายของกลุ่มน้ำนั้น ในกรณีที่เกิดความขาดแคลนน้ำเพื่อการอุปโภคและบริโภคอย่างหนัก ประชาชนส่วนใหญ่จะใช้หันไปใช้น้ำจากโครงการชลประทานแม่แตงและน้ำประปาหมู่บ้านซึ่งใช้น้ำบาดาลแทน และน้ำเพื่อการเกษตรยังหาทางแก้ไขไม่ได้ แต่มีแนวทางในการหาแหล่งเก็บน้ำต้นทุนเพื่อเก็บไว้ใช้ในฤดูแล้ง

5.3 กรณีศึกษาชุมชนต้นน้ำ บ้านคอยปุย

เหตุการณ์ที่มีการยกกำลังของชาวบ้านในพื้นที่ราบ ไปทำลายต้นลิ้นจี่ และรื้อท่อส่งน้ำของชาวบ้านคอยปุยและมีการปะทะกันกันต่างฝ่าย ต่างมีอาวุธครบมือ จนเกือบฆ่ากันจนตกเป็นข่าวทางหน้าหนังสือพิมพ์ เหตุการณ์นี้เองเป็นชนวนให้ผู้วิจัยสนใจประเด็นความขัดแย้งที่เกิดขึ้นในกลุ่มน้ำแม่ตาช้าง เป็นสาเหตุหลักที่ผู้วิจัยต้องเลือกบ้านคอยปุยเป็นพื้นที่ศึกษาในส่วนของชุมชนต้นน้ำ

1. ลักษณะกายภาพ สังคมและวัฒนธรรม

1.1. ที่ตั้ง – อาณาเขต

หมู่บ้านคอยปุย ตั้งอยู่ที่ หมู่ 11 ตำบลสุเทพ อำเภอเมือง จังหวัดเชียงใหม่ ห่างจากตัวเมืองเชียงใหม่ประมาณ 30 กิโลเมตร สถานที่สำคัญที่มีพื้นที่ใกล้เคียงกับหมู่บ้านคอยปุยได้แก่ ห่างจากพระตำหนักภูพิงราชินีเวศน์ประมาณ 4 กิโลเมตร พระธาตุคอยสุเทพวรวิหาร 7 กิโลเมตร และยอดคอยปุย ซึ่งเป็นจุดสูงสุดของอุทยานแห่งชาติคอยสุเทพ - ปุย คือมีความสูง 1,682 เป็นสถานที่ดูวิวเมืองเชียงใหม่อย่างชัดเจน ซึ่งทั้งสามแห่งก็เป็นสถานที่ท่องเที่ยวที่สำคัญของจังหวัดเชียงใหม่ แต่เนื่องจากระยะทางที่ไม่ไกลมากนักรวมทั้งมีลักษณะวัฒนธรรมของชนเผ่าม้งเป็นสิ่งดึงดูดนักท่องเที่ยวทั้งชาวไทยและชาวต่างประเทศมาเที่ยวหมู่บ้านคอยปุยเป็นจำนวนมากและมีการพัฒนาให้พื้นที่หมู่บ้านให้เป็นสถานที่ท่องเที่ยว ที่สำคัญอีกแห่งหนึ่ง ในเขตอุทยานแห่งชาติคอยสุเทพ - ปุย ในปัจจุบัน

1.2. ลักษณะทางภูมิศาสตร์

หมู่บ้านคอยปุยตั้งอยู่ทางทิศตะวันตกของตัวเมืองเชียงใหม่ ตั้งอยู่ในเขตอุทยานแห่งชาติคอยสุเทพ - ปุย ตั้งอยู่ที่ระดับความสูงประมาณ 700 - 1685 เมตรจากระดับน้ำทะเลปานกลาง สภาพพื้นที่โดยทั่วไปเป็นภูเขาสูงสลับซับซ้อนในแนวเทือกเขาถนนธงชัย ที่มีลักษณะเป็นหุบเขา

ทางประชากร ที่ทำให้เกิดการแย่งชิงทรัพยากรบนพื้นที่สูง ได้แก่พื้นที่การปลูกฝิ่นและไม้ผลอันอุดมสมบูรณ์ ต่อมาเมื่อมีการยุติการปลูกฝิ่น และการท่องเที่ยวเข้าไปแทนที่ รายได้จากการท่องเที่ยวเป็นแรงจูงใจ อันสำคัญในการดึงดูดให้กลุ่มชาติพันธุ์ต่าง ๆ เข้ามาในป่าดอยปุย หมู่บ้านดอยปุยจึงกลายเป็นชุมชนที่มีความหลากหลายทางชาติพันธุ์ ศาสนา และวัฒนธรรมมาก

ตารางที่ 1 ประชากรหมู่บ้านดอยปุย

กลุ่มชาติพันธุ์	จำนวนครัวเรือน	จำนวนประชากร
ม้ง	109	1,284
จีนฮ่อ	7	49
คนเมือง	13	43
กระเหรี่ยง	11	11
เนปาล	2	2
ญี่ปุ่น	2	2
รวม	134	1,391

ที่มา : เอกสารโรเนียว ของหมู่บ้านดอยปุย

1.3.2 การตั้งถิ่นฐานบ้านเรือน

ในอดีตเมื่อประมาณ 50 กว่าปีที่ผ่านมา หมู่บ้านดอยปุย ใช้วิถีชีวิตแบบดั้งเดิมทำการเกษตรแบบยังชีพ ทำไร่หมุนเวียนปลูกฝิ่น ปลูกข้าวไร่ ปลูกข้าวโพด เลี้ยงสัตว์ กับพืชอื่น ๆ อีกเล็กน้อย โดยมีการกระจายกันไปอาศัยอยู่ตามแนวเขาต่างๆ ซึ่งการเลือกพื้นที่ตั้งหมู่บ้านมักอยู่บนพื้นฐานของการดำรงชีพแบบเกษตรกรรม กล่าวคือ พื้นที่ไหนทำการเกษตรได้ ก็มักจะตั้งถิ่นฐานอยู่ใกล้ การก่อสร้างบ้านเรือน แบบจารีต ด้วยวัสดุท้องถิ่นง่าย ๆ ก็จะปลูกบ้านชั้นดิน คล่อมติดดิน หลังคามุงด้วยหญ้าคา หรือใบตองตึง กั้นฝาบ้านด้วยไม้เนื้อแข็งหรือไม้ผ่า เมื่อความเจริญเข้าไปในหมู่บ้าน วิถีชีวิตเริ่มเปลี่ยนไปวิธีสร้างบ้านก็เปลี่ยนไปด้วย โดยใช้วัสดุที่หาซื้อได้ หญ้าคาเปลี่ยนเป็นสังกะสี และกระเบื้องลอนคู่ ฝาบ้าน จากไม้ผ่า เป็นไม้เลื่อยหรือ บล็อกซีเมนต์ จากพื้นบ้านที่เป็นดินเปลี่ยนมาเทพื้นด้วยปูนซีเมนต์

ลักษณะบ้านเรือนถึงแม้จะเปลี่ยนแปลงวัสดุการก่อสร้างให้แข็งแรงขึ้น แต่รูปแบบภายใน คงยังไม่มีการเปลี่ยนแปลงมากนัก โดยเฉพาะกลุ่มที่นับถือผี เชื่อว่าบริเวณบ้านยังมีวิญญาณอยู่ทุกจุด ภายในบ้าน ตั้งแต่ประตูบ้าน ตั้งแต่ประตูบ้าน เตาไฟ เสา เติงและแท่นบูชาบรรพบุรุษต่างมี

วิญญานควบคุมอยู่ รูปแบบบ้านสมัยใหม่ที่ดูแข็งแรงแต่ภายในบริเวณบ้านตามจุดต่าง ๆ ยังมีความครบถ้วน ส่วนครัวเรือนที่นับถือพุทธ คริสต์และศาสนาอื่น ก็จะเปลี่ยนรูปแบบไปบ้าง

ปัจจุบันการสร้างบ้านเรือน หรือการปรับปรุงสิ่งก่อสร้างภายในหมู่บ้านต้องอยู่ภายใต้กฎหมายอุทยาน แต่ถ้าจะมีการเปลี่ยนแปลงหรือสร้างบ้านเรือนใหม่ชาวบ้านต้องขออนุญาตเจ้าหน้าที่อุทยานแห่งชาติดอยสุเทพ – ปุย และการที่หมู่บ้านดอยปุยเป็นสถานที่ท่องเที่ยวทำให้บ้านทรงเดิมที่มีสองข้างทางภายในหมู่บ้าน ได้ถูกตัดแปลงให้เป็นร้านค้าเป็นส่วนใหญ่

1.3.3 วัฒนธรรมและประเพณี

ชาวบ้านในหมู่บ้านดอยปุย ส่วนใหญ่จะเป็นชาวม้งเกินกว่า 90% (ตารางที่ 1 ประชากรหมู่บ้านดอยปุย) แบ่งกลุ่มชาติพันธุ์เผ่าม้ง เป็น 2 กลุ่ม คือ ม้งลายหรือม้งน้ำเงิน (Hmong Ntsua) และม้งขาว (Hmong Der) จะมีความแตกต่าง ทางการแต่งกาย และการทำอาหาร

กลุ่มม้งลาย การแต่งตัวของผู้ชาย จะใส่กางเกงสีดำเป๋ายาว ส่วนผู้หญิงจะใส่กระโปรงสีดำ ส่วนการทำอาหาร โดยจะมีการตั้งเตาไฟให้ห่างกันโดยแยกจากกันคนละมุม เตาสำหรับคน และเตาสำหรับสัตว์เลี้ยง

กลุ่มม้งขาว การแต่งตัวของผู้ชายจะใส่กางเกงสะดอคล้ายคนเมือง ส่วนผู้หญิงจะใส่กระโปรงขาว ส่วนการทำอาหาร เห็นได้จากเตาไฟ จะมีสองเตา เตาที่หนึ่งจะไว้ทำอาหารสำหรับคนในบ้าน อีกเตาหนึ่งจะไว้สำหรับทำอาหารให้สัตว์ที่เลี้ยงไว้ เช่น หมู ไก่ ซึ่งการวางเตาจะวางใกล้กันหรือติดกัน

ความแตกต่างของกลุ่มในชาติพันธุ์ม้ง ซึ่งมีรายละเอียดในส่วนของประเพณี จะมีความแตกต่างกันไป ในสายตระกูล และแซ่ แม้จะเป็นแซ่เดียวกัน แต่จะมีการเลี้ยงผีบรรพบุรุษที่แตกต่างกันไป ตามความสายสัมพันธ์ของความสนิท และไม่สนิททางเครือญาติ เพราะมีการนับถือผีบรรพบุรุษที่แตกต่างกันไป

แต่ตามแตกต่างที่เกิดจากการนับถือบรรพบุรุษ การแต่งตัว และการดำรงชีพ ที่มีอยู่ในกลุ่มชาติพันธุ์กลุ่มม้ง ไม่ใช่เป็นอุปสรรคมากนัก เนื่องจากสิ่งที่ทำให้กลุ่มชาติพันธุ์ม้งสามารถรวมกันและรู้สึกเป็นหนึ่งได้ และเป็นพื้นที่หนึ่งในการสร้างตัวตนให้กับตนเองได้มาจนถึงปัจจุบันนี้ คือความรู้สึกเป็นม้งกลุ่มชาติพันธุ์ม้งนั่นเอง โดยผ่านวัฒนธรรมประเพณีที่มีประจำทุกปี คือ “ปีใหม่ม้ง” โดยจะมีการจัดขึ้นในช่วงสิ้นเดือนธันวาคมของทุกปี ซึ่งจะมีการเลี้ยงผีบรรพบุรุษ การจัดกิจกรรมสร้างความสัมพันธ์ ที่ออกมาในด้านการแสดงความเป็นม้ง เช่น การแต่งตัว การรำ การเล่นล้อเลื่อน

การจัดประเพณีปีใหม่ของกลุ่มชาติพันธุ์กลุ่มม้ง สืบทอดกันมาตลอดมาของการตั้งถิ่นฐาน ได้สร้างความสัมพันธ์ให้กับกลุ่มได้รู้สึกเป็นหนึ่งเดียวกัน ได้เกิดการแพร่หลายในพื้นที่สาธารณะ

ต่าง ๆ โดยผ่านการสร้างตัวตนในพื้นที่สื่อต่าง ๆ เช่น วิทยุ โทรทัศน์ หนังสือพิมพ์ เวทีเสวนา พื้นที่ทางวิชาการ องค์กรพัฒนาเอกชน กลุ่มชาติพันธุ์อื่น ๆ หน่วยงานราชการ ฯลฯ และพร้อมกับเป็นกลุ่มที่ถูกจับตามองว่าที่ผ่านมาเป็นผู้ถูกระทำและถูกตีตราว่า “เป็นผู้ทำลายป่า” แต่พวกเขาก็พยายามสร้างพื้นที่ให้กับตนเอง โดยเข้าร่วมกับกลุ่มต่าง ๆ เพื่ออธิบายตนเองว่า “เป็นผู้รักษาไม่ใช่ผู้ทำลาย และเป็นส่วนหนึ่งในการพัฒนาประเทศสร้างรายได้ด้วยเช่นกัน” โดยการยอมเข้าไปผูกไว้กับนโยบายการท่องเที่ยวของรัฐบาล เช่น ชาวบ้านม้งคอยปุย และชาวบ้านผานกกก ซึ่งผ่านการค้าขายผ้าไหม ผ้าพื้นเมือง ขายของชำที่ทำมาจากกลุ่มตนเอง โดยทำหมู่บ้านให้เป็นแหล่งท่องเที่ยวในเชิงนิเวศพร้อมไปด้วย เช่น การจัดแปลงพืชผลการเกษตรเพื่อให้นักท่องเที่ยวชม คือ ดอกไม้ที่มีอยู่เฉพาะบนภูเขาเท่านั้น เช่น ผืน และ การสร้างพิพิธภัณฑ์เครื่องมือในการยังชีพในอดีต เช่น โม่ไม้ มิด เคียว และมีระบบการจัดดูแลรักษาดิน น้ำ ป่า ได้ในระดับหมู่บ้านและระดับเครือข่ายพร้อมกันไปอย่างเป็นจริง

ถ้าจะแบ่งตามสัดส่วนแล้ว ส่วนใหญ่จะเป็นม้งลายหรือม้งน้ำเงิน (Hmong Ntsua) อีกส่วนเป็นม้งขาว (Hmong Der) เมื่อใช้ชีวิตอยู่ร่วมกันนาน ๆ การพูดจาการแต่งกาย และการดำเนินชีวิตจะปรับตัวเป็นม้งลายเกือบหมด แต่สิ่งที่ม้งขาวยังไม่มีเปลี่ยนแปลงและยึดถือ อย่างแน่นแฟ้น ก็คือพิธีกรรมทางศาสนาต่าง ๆ เช่นการเลี้ยงผี งานศพ เป็นต้น ที่ยังคงเป็นม้งขาว ไม่เปลี่ยนแปลง โดยการนับถือศาสนา ส่วนใหญ่จะนับถือผี ที่ยังรักษาวัฒนธรรมประเพณีดั้งเดิมอย่างเหนียวแน่น นับถือผีบรรพบุรุษ (Pui yawm txww koob) ผีบ้านผีเรือน (Dab khua hauv vaj tsc) ที่ทุกจุดในบ้านจะมีวิญญาณควบคุมอยู่ เช่น เสาคอก (Ncej dab) ผีเตาไฟใหญ่ (Dab ghov txog) ผีประตู (Dab ghov rooj) เป็นต้น รวมทั้งจะมีการปฏิบัติพิธีกรรมตั้งแต่การเกิด การแต่งงาน การตั้งชื่อใหม่ พิธีศพส่งวิญญาณและพิธีกรรมเลี้ยงผีต่างๆ

กลุ่มที่นับถือคริสต์ จะนับถือคริสต์นิกายโปรเตสแตนต์ อย่างหลวมๆ ไม่เคร่งครัด ไม่ไปปฏิบัติศาสนกิจในวันอาทิตย์ ส่วนกลุ่มที่นับถือพุทธแต่จะไม่เผา ใช้วิธีการฝัง แต่ยังคงมีความเชื่อกับการหาขวัญในการฝังศพ กลุ่มชาวม้งที่หันมานับถือศาสนาพุทธ ยังมีความขัดแย้งทางความคิดพอสมควรในด้านความเชื่อเกี่ยวกับอำนาจเหนือธรรมชาติ และชีวิตหลังความตายโดยคนรุ่นใหม่มีความเชื่อที่มีความโน้มเอียงแบบวิทยาศาสตร์ว่า การเจ็บป่วยย่อมมีสาเหตุไม่ใช่มาจากการทำของผีหรือวิญญาณ คนที่ตายทุกอย่างน่าจะจบ คนรุ่นเก่าเห็นว่า ชีวิตหลังความตายมีจริงคนที่ตายจะต้องได้รับการเลี้ยงดูต่อไป ก็คือการเลี้ยงผีบรรพบุรุษ (Pui yawm txww koob) การเจ็บไข้มาจากผีป่าหรือผีบรรพบุรุษ

1.3.4 การปกครอง

เดิมหมู่บ้านคอยปุย อยู่ในเขตหมู่ 7 ตำบลบ้านปาง อำเภอหางดง จังหวัดเชียงใหม่ พ.ศ. 2531 ได้มีการโอนหมู่บ้านคอยปุยให้ขึ้นกับตำบลสุเทพ อำเภอเมือง จังหวัดเชียงใหม่ เมื่อเดือนกรกฎาคม 2531 (ลี้ศึก ฤทธิ์เนติกุล , 2545) ขอบเขตพื้นที่หมู่บ้านในปัจจุบันไม่ได้เป็นพื้นที่กั้นออกจากเขตอุทยาน ทำให้ชาวบ้านถูกกีดกันในเรื่องสิทธิการถือครองที่ดิน

1.3.5 การเข้ามาตั้งถิ่นฐานของคนต่างชาติพันธุ์

กลุ่มคนดั้งเดิมของชาวบ้านคอยปุยคือชาวม้ง ที่เข้ามาตั้งถิ่นฐานยุคแรกสุด จะมีชาวจีนฮ่อ สองครัวเรือนที่อพยพมาในระยะไรรู้กับชาวม้ง ในปี 2518 มีชาวกะเหรี่ยงจากอำเภอมก๋อย จังหวัดเชียงใหม่ และอำเภอแม่สะเรียง และอำเภอสบเมย จังหวัดแม่ฮ่องสอน เป็นกลุ่มที่ถูกแรงผลักดันจากการแย่งชิงทรัพยากรบนพื้นที่สูงและต้องการหาที่อยู่และแหล่งงานใหม่ โดยอพยพมาเป็นลูกจ้างในไร่ของชาวม้ง ที่มีฐานะดี

ปี 2520 มีชาวนपाल 4 รายเข้ามาเช่าร้านค้าขายของโบราณจากเนปาลและทิเบต ในระยะแรกถูกการต่อต้านพอสมควร แต่นานไปก็ทำให้ชาวม้งยอมรับได้จนปัจจุบัน มีชาวนपालที่ค้าขายตั้งถิ่นฐานอย่างถาวร 2 ราย

ปี 2540 มีชาวจีนปุ่น 1 รายได้เข้ามาขอซื้อรายค้าภายใน คอยปุย โดยได้เปิดร้านค้าขายสินค้าประเภทเสื้อผ้าพื้นเมือง แต่ไม่ได้พักอาศัยในหมู่บ้านจะเดินทางมาเปิดร้านตอนเช้าและตอนเย็นก็จะปิดร้านกลับที่พัก

ส่วนคนเมืองมี 1 ครัวเรือนที่มาอยู่พร้อมกับชาวม้ง ต่อมาปี 2515 มาทำร้านขายของที่บ้านคอยปุย สาเหตุที่มาอยู่เนื่องจากมาทำงานสถานีวิจัยสวนสามแสนในอุทยานแห่งชาติคอยสุเทพ – ปุย

1.4. การประกอบอาชีพ

ในอดีตลักษณะทางเศรษฐกิจจะอยู่ในภาคการเกษตรเป็นหลัก การผลิต เพื่อยังชีพ แต่เมื่อบ้านคอยปุย ได้เปลี่ยนเป็นสถานที่ท่องเที่ยวที่สำคัญของจังหวัดเชียงใหม่ อาชีพหลักจึงเปลี่ยนแปลงไปจากเดิมที่เป็นภาคการเกษตร กลายมาเป็นค้าขายเป็นหลัก จากการศึกษาของลี้ศึก ฤทธิ์เนติกุล (2545) พบว่า อาชีพและรายได้หลักของชุมชนบ้านคอยปุย คือ การค้าขาย ที่เป็นร้านค้าขายของที่ระลึกแผงลอยขายของ ร้านอาหาร ฯลฯ เป็นเงินถึง 80 % ของรายได้ของชาวบ้านทั้งหมู่บ้าน รองลงมาคือ การทำการเกษตร และการท่องเที่ยว

2. การถือครองที่ดินและระบบการผลิต

การถือครองที่ดิน มีการเปลี่ยนแปลงในรูปแบบการใช้ที่ดินของหมู่บ้านในแต่ละช่วงเวลาที่ มีบริบททางการเมือง เศรษฐกิจและสังคมที่เป็นปัจจัยทำให้เกิดพลวัต ในการถือครองที่ดินและ ระบบการผลิต ที่ไม่หยุดนิ่ง และมีพัฒนาการของการใช้ที่ดินอยู่ 4 ช่วงคือ

2.1. ช่วงการตั้งถิ่นฐานและการพึ่งตนเอง (การตั้งถิ่นฐาน – 2505) การถือครองที่ดินยังสามารถบุกเบิกและจับจองได้อยู่ ส่วนการทำการเกษตรแบบเรียบง่ายและการใช้วิถีชีวิตควบคู่กับการทำไร่แบบย้ายที่ ทำไร่ฝิ่น ไร่ข้าว ไร่ข้าวโพด และเลี้ยงสัตว์บ้างเล็กน้อย ซึ่งการทำไร่ของชาวม้ง บ้านคอยปุยจัดเป็นการทำไร่แบบ Long Cultivation – Very Fallow ซึ่งหมายถึง การใช้ที่ดินเพื่อทำการเพาะปลูกเป็นระยะเวลานาน แล้วทิ้งที่ดินเป็นระยะเวลานานเพื่อให้ฟื้นตัวเป็นสภาพป่า (ยศ สันตสมบัติ ,2544) ซึ่งช่วงนั้นการทำไร่ของชาวม้งบ้านคอยปุย มักจะทำไร่อย่างน้อย 2 แปลงด้วยกัน แปลงแรกใช้สำหรับปลูกข้าวซึ่งเป็นอาหารหลัก และมักจะปลูกพืชผักต่างๆแทรกบ้างเล็กน้อย เช่น พริกไทย แตงกวา เป็นต้น ส่วนแปลงที่สองเป็นไร่ฝิ่นซึ่งเป็นการใช้ที่ดินที่มีลักษณะความหลากหลายทางชีวภาพสูงมาก มักจะปลูกพืชผักชนิดต่างๆปะปนกับไร่ฝิ่น เช่น ผักกาดขาว คะน้า มะเขือเครือ กะหล่ำปลี เป็นต้น ชาวม้งบ้านคอยปุยกล่าวกันว่าพืชผักที่ปลูกปะปนกับไร่ฝิ่นนั้นจะมีรสชาติดี คือหวานกว่าพืชผักทั่วไป

จากปัญหาด้านความมั่นคงและปัญหาการปลูกฝิ่นในช่วงนี้รัฐได้มีนโยบายสนับสนุนให้ ชาวม้ง ตั้งถิ่นฐานอย่างถาวรและมีการส่งเสริมการปลูกพืชทดแทนฝิ่น เป็นการก่อตั้งหมู่บ้านกลาง ป่าและเป็นช่วงที่รัฐหวงห้ามที่ดิน ที่รกร้าง วางเปล่า โดยห้ามไม่ให้เข้าไปหักร้าง ปลูกสร้าง หรือ จัดทำประการใดๆ ในที่ดินนั้น แต่่นโยบายการจัดการพื้นที่ป่ายังไม่ชัดเจนและไม่มีข้อจำกัดและความเข้มงวดในการดูแลมากนัก ดังนั้นลักษณะการใช้ที่ดินของหมู่บ้านยังเป็นการทำการเกษตรที่มีการพึ่งพาพื้นที่ป่า

2.2. ช่วงการเข้ามาของรัฐทุนนิยมและพืชพาณิชย์ (2506-2523) การส่งเสริมการปลูกพืช ทดแทนฝิ่น ของกรมประชาสงเคราะห์ การพัฒนาการท่องเที่ยว การพัฒนาโครงสร้างพื้นฐาน โดย สร้างถนนจากพระตำหนักภูพิงศ์ราชนิเวศ เข้าสู่บ้านคอยปุย ในปี 2515 เพื่อจะให้นักท่องเที่ยวเดินทาง มาเที่ยวคอยปุยสะดวกยิ่งขึ้น ทำให้การเดินทางติดต่อระหว่างหมู่บ้านคอยปุยกับพื้นที่เมืองเชียงใหม่ สะดวกมากขึ้น และทำให้มีการเข้าถึงตลาดได้มากขึ้น การเข้าถึงเจ้าหน้าที่และหน่วยงานของรัฐได้ สะดวกขึ้น รวมทั้งมีนักท่องเที่ยว เพิ่มจากเดิมมากขึ้น เงื่อนไขดังกล่าวมีความสัมพันธ์กับการถือ ครองที่ดินของบ้านคอยปุยมาก ผลที่ตามมาคือ มีการเกิดขึ้นของพื้นที่ค้าขายอย่างถาวร การ เปลี่ยนแปลงทางการผลิตที่เข้มข้นมากขึ้น จากการศึกษาของดริกา ห้วยทราย(2545)ช่วงปี

2516-2518 ชาวเมืองนครราชสีมา มีการปลูกท้อ ซึ่งครัวเรือนที่ปลูกมากที่สุดมีถึง 1,000 ต้น ส่วนครัวเรือนที่ปลูกน้อยที่สุด มี 4 ต้น

2.3. ช่วงการจัดตั้งพื้นที่อุทยานแห่งชาติดอยสุเทพ - ปุย (2524 - 2537) การบังคับใช้นโยบายป่าอนุรักษ์ของกรมป่าไม้ที่มีการประกาศให้มีการเปลี่ยนสภาพป่าสงวนแห่งชาติป่าดอยสุเทพ เป็นอุทยานแห่งชาติดอยสุเทพ - ปุย ตามพระราชกฤษฎีกา ซึ่งประกาศในราชกิจจานุเบกษา เล่มที่ 98 ตอนที่ 57 วันที่ 14 เมษายน 2524 (กฎหมายควบคุมการใช้ที่ดินบริเวณป่าดอยสุเทพเป็นอุทยานแห่งชาติ , 2524 เอกสารอัดสำเนา) ซึ่งมีกฎข้อบังคับต่างๆ เข้มงวดมาก ในช่วงแรกที่ประกาศเขตอุทยาน รัฐบาลก็มีโครงการจะย้ายชาวบ้านดอยปุย ออกนอกเขตอุทยาน ฯ โดยทางรัฐบาลได้จัดสรรพื้นที่ทำกินให้บริเวณบ้านน้ำซุ่ม หรือบ้านแม่เนาไทร ตำบลบ้านปาง อำเภอหางดง จังหวัดเชียงใหม่ แต่ชาวบ้านดอยปุยส่วนใหญ่ไม่ย้ายเนื่องจาก พื้นที่ไม่เหมาะสมกับการทำการเกษตร และห่างไกลจากแหล่งน้ำ แต่การที่จะมาอยู่ในพื้นที่ในหมู่บ้าน ช่วงนี้ชาวบ้านดอยปุย ถูกจำกัดเรื่องการทำไร่ เจ้าหน้าที่รัฐพยายามให้ชาวบ้านดอยปุย ทำไร่แบบถาวร ทำให้พื้นที่ไร่ในช่วงนี้ลดลงมากทั้งนี้ เป็นผลมาจากการห้ามเปิดพื้นที่ใหม่ในการเพาะปลูกจากทางอุทยานถึงแม้ว่าพื้นที่นั้นเคยเป็นพื้นที่ไร่แหล่งเดิมของชาวบ้านก็ตาม

ในขณะเดียวกันช่วงปี 2524 นี้เอง มีจำนวนนักท่องเที่ยวเข้ามาในหมู่บ้านมาก การผลิตภาคการเกษตรจึงลดความสำคัญลง แรงงานในครอบครัวส่วนใหญ่โดยเฉพาะแรงงานผู้หญิงได้ออกมาค้าขายและเข้าร้านค้าทั้งวัน เนื่องจากชาวบ้านดอยปุย มีความเชื่อว่าผู้หญิงสามารถขายของได้ดีกว่าผู้ชาย ครัวเรือนจึงขาดแรงงานในภาคการเกษตร ในขณะเดียวกันในปีนั้นชาวบ้านหลายคนไปขายของที่ตลาดไนท์บาซาร์ เพราะมีการตั้งตลาดไนท์บาซาร์ขึ้นในปีนั้น

ปรากฏการณ์ในนโยบายการจัดการพื้นที่อุทยานและการขยายอำนาจด้านการท่องเที่ยวของหมู่บ้านเป็นตัวแปรสำคัญที่ทำให้เกิดการ เปลี่ยนแปลงรูปแบบการใช้ที่ดินของหมู่บ้านในช่วงนี้ เนื่องจากถูกจำกัดในการถือครองที่ดิน ไม่สามารถเปิดพื้นที่ใหม่ในการทำการเกษตรได้ ชาวบ้านดอยปุยจึงปรับเปลี่ยนการปลูกพืชใหม่โดยเปลี่ยนจากปลูกข้าวไรมาเป็นสวนผลไม้ ก็คือสวนลิ้นจี่ และช่วงนี้จะปลูกลิ้นจี่เพียงชนิดเดียว โดยพื้นที่ที่ชาวบ้านดอยปุยปลูกกันมากคือบริเวณห้วยแม่ปาน ซึ่งเป็นบริเวณต้นน้ำที่สำคัญของกลุ่มน้ำแม่ตาช้าง เมื่อชาวบ้านดอยปุยพบการการปลูกลิ้นจี่ ขายได้ราคาดี ชาวบ้านจึงหันมาปลูกลิ้นจี่เพียงอย่างเดียวและการปลูกท้อลดความสำคัญลงอย่างมากจนในที่สุดก็เลิกปลูก เนื่องจากช่วง 2522-2525 เป็นช่วงที่ท้อจากพื้นที่ดอยอ่างขาง อำเภอฝาง จังหวัดเชียงใหม่ ได้มาแย่งตลาดกับท้อพันธุ์พื้นเมืองบ้านดอยปุย ทำให้ผลผลิตจากท้อดอยปุยลดลงและขายได้ราคาถูก จนเริ่มละทิ้งสวนท้อและเลิกปลูกจนหมดสิ้น ประมาณปี พ. ศ. 2525 แต่ก็ยังมีปลูกไว้กินอยู่บ้าง

นโยบายส่งเสริมการท่องเที่ยวของภาครัฐก็เช่นกัน โดยเฉพาะปี 2530 รัฐบาลประกาศให้เป็นปีท่องเที่ยวไทย นักท่องเที่ยวทั้งชาวไทยและชาวต่างประเทศ เข้ามาเที่ยวในหมู่บ้านจำนวนมาก เศรษฐกิจไทยในหมู่บ้านเติบโตมาก ทำให้มีชาวบ้านคอยปุยบางคนที่ทำการค้าขายโดยเฉพาะเครื่องเงิน สามารถสะสมทุนและไปซื้อที่ดินนอกพื้นที่อุทยานฯ การลงมาซื้อที่ดินในเมืองชาวบ้านให้ความเห็นว่า พวกเขาซื้อที่มีความมั่นคงในทรัพย์สิน มากกว่าที่หมู่บ้านคอยปุยซึ่งไม่มีเอกสารสิทธิ์ในที่ดิน

2.4. ช่วงการแย่งชิงทรัพยากร(พ.ศ. 2538- ปัจจุบัน) ปี 2540-2541 ชาวบ้านคอยปุยได้รับผลกระทบจากปัญหาวิกฤตทางเศรษฐกิจเป็นอย่างมากจำนวนนักท่องเที่ยวจากที่เคยมีวันละ 200-300 คนต่อวัน ช่วงเทศกาลมีถึง 1,000 คนต่อวัน เหลือเพียงเฉลี่ยวันละ 30 คน ทำให้รายได้โดยรวมของชุมชนลดลงอย่างมาก ชาวบ้านคอยปุยที่ประสบปัญหาทางด้านเศรษฐกิจ หันกลับมาพึ่งพาการผลิตในภาคการเกษตรมากขึ้น แต่นโยบายการจัดการพื้นที่อุทยานฯ ก็ทำให้ชาวบ้านไม่สามารถทำการเกษตรได้ตามที่ต้องการ

อีกปัจจัยที่มีความสัมพันธ์กับการเปลี่ยนแปลงการใช้ที่ดินในช่วงนี้คือ นโยบายทางด้านป่าไม้ ที่มีเป้าหมายจะอนุรักษ์และฟื้นฟูบูรณะพื้นที่ป่าไม้เพื่อการอนุรักษ์ไว้ให้ไม่น้อยกว่าร้อยละ 25 ของพื้นที่ประเทศ และมีการกำหนดมาตรการต่างๆ ในการใช้พื้นที่ป่า ที่เข้มงวดมากขึ้นทำให้มีประกาศใช้มติ ค.ร.ม. ในวันที่ 17 และ 19 เมษายน พ.ศ. 2540 กำหนดมาตรการและแนวทางการแก้ไขปัญหาการบุกรุก ทำลายป่าสงวนและอุทยานแห่งชาติและประกาศมติ ค.ร.ม. วันที่ 22 เมษายน พ.ศ. 2540 ประกาศไม่อนุญาตให้มีการทำกินในพื้นที่อนุรักษ์อย่างสิ้นเชิง การยอมรับสิทธิจะยอมรับในพื้นที่ป่าสงวนแห่งชาติและป่าไม้ถาวร ตามมติ ค.ร.ม. (ป่าจำแนก) เท่านั้นและนโยบายที่ตกย้ำในด้านการอนุรักษ์ของรัฐต่อมาก็คือ มติ ค.ร.ม. วันที่ 30 มิถุนายน 2541 เป็นแนวทางการแก้ไขปัญหาการประกาศพื้นที่อนุรักษ์โดยใช้เทคนิคทางภูมิศาสตร์ระยะไกลทางอากาศเป็นบรรทัดฐานในการพิสูจน์สิทธิ์ ไม่อนุญาตให้ชาวบ้านทำไร่หมุนเวียน ที่สำคัญไม่ให้ชาวบ้านในพื้นที่ที่ได้รับผลกระทบมีส่วนร่วมในการแก้ปัญหาแต่อย่างใด ซึ่งแนวทางดังกล่าวทำให้เกิดปัญหาความขัดแย้งระหว่างชาวบ้านกับเจ้าหน้าที่รัฐในขณะนั้น (เครือข่ายเกษตรกรภาคเหนือ , 2543)

ผลของมติ ค.ร.ม. ดังกล่าวทำให้ทางอุทยานแห่งชาติคอยสุเทพ – ปุย ได้ว่าจ้างให้สถาบันวิจัยเพื่อพัฒนาประเทศไทย (TDRI) ศึกษาและจัดทำแผนการจัดการอุทยานแห่งชาติ ซึ่งเป็นแผนหลักของการจัดการอุทยานแห่งชาติในระยะที่ 2 (พ.ศ. 2541-2550) ได้เสนอกลยุทธในการจัดการอุทยานแห่งชาติคอยสุเทพ – ปุย ด้านการจัดการชุมชนและหน่วยงานราชการซึ่งทางอุทยานฯ ก็ใช้หลักการดังกล่าวให้ใช้กับพื้นที่บ้านคอยปุย (คาริกา ห้วยทราย, 2545) ดังนี้

- 1) ให้ถือมติ ค.ร.ม. วันที่ 22 เมษายน 2540 (มติวังน้ำเขียว) เป็นแนวทางการจัดการชุมชนบ้านคอยปุย
- 2) ขอความร่วมมือจากหน่วยราชการ และองค์กรที่ใช้พื้นที่อุทยานฯ ให้มีมาตรการบรรเทาผลกระทบสิ่งแวดล้อม ให้จำกัดจำนวนครัวเรือนของเจ้าหน้าที่ ที่อาศัยในอุทยานฯ โดยย้ายที่พักอาศัยออกมาเป็นตัวอย่าง
- 3) หาช่องทางที่จะเพิ่มรายได้ให้แก่ ชุมชนในอุทยานฯ โดยไม่ต้องอิงการเกษตร เช่น การฝึกอาชีพนอกการเกษตร และได้รายได้จากการดำเนินกิจกรรมท่องเที่ยว ส่วนหนึ่งจะทำในมูลนิธิในอุทยานฯ เช่น การเก็บค่าธรรมเนียมการจอดรถ การขายแผ่นพับ การใช้ห้องสุขา ฯลฯ
- 4) ลดอัตราการเพิ่มประชากรในเขตอุทยานฯ และป้องกันการอพยพเข้ามาอยู่ใหม่ทั้งชาวไทยพื้นราบและชาวไทยภูเขา
- 5) จัดทำแผนการใช้ประโยชน์ที่ดิน ระยะสั้นและระยะยาวร่วมกับชุมชนในเขตอุทยานแห่งชาติ
- 6) ส่งเสริมกิจกรรมการเกษตรแบบยั่งยืนคือมีการอนุรักษ์ดินน้ำลดการใช้สารพิษให้เหลือเท่าที่จำเป็นและมีการจัดการที่ถูกต้อง

จากนโยบายดังกล่าว ก่อให้เกิดความขัดแย้งระหว่างเจ้าหน้าที่อุทยานฯ กับชาวบ้านคอยปุย โดยในปี 2542 ผู้นำและชาวบ้านคอยปุย ได้ไปเข้าร่วมชุมชนกับกลุ่มเครือข่ายเกษตรภาคเหนือ (ลกน.) สมัชชาชนเผ่า สมัชชาคนจน ฯลฯ จากแปดจังหวัดภาคเหนือ ที่หน้าศาลากลางจังหวัดเชียงใหม่ เรื่องการประกาศเขตอุทยานฯ ทับที่ดินทำกินทั้งหมู่บ้าน และเรียกร้องสิทธิ ในที่ทำกิน

เงื่อนไขที่ทำให้เกิดการเปลี่ยนแปลงการใช้ที่ดินช่วงนี้คือ การเกิดวิกฤตทางเศรษฐกิจแรงกดดันจากนโยบายการอนุรักษ์ป่าอย่างเข้มข้น ทำให้เกิดการเปลี่ยนแปลงการใช้ที่ดิน ในลักษณะการปรับตัวหลายๆ รูปแบบ เพื่อให้เกิดความเหมาะสมและคุ้มค่ามากที่สุดในที่ดินของตนเอง โดยสร้างความหลากหลายของพืชไร่ การโค่นไม้ผลเพื่อปลูกข้าวไร่และพืชไร่สำหรับบริโภคในครัวเรือน การกลับมาปลูกข้าวเพื่อบริโภค

3. รูปแบบการใช้น้ำบ้านคอยปุย

การใช้น้ำของบ้านคอยปุย ไม่มีปัญหาเลย เนื่องจากอยู่ในบริเวณต้นน้ำ รูปแบบการใช้น้ำจะมีอยู่ 2 ลักษณะใหญ่ๆ คือ การใช้น้ำเพื่อการเกษตร และการใช้น้ำเพื่ออุปโภคบริโภค การใช้น้ำทั้ง 2 ลักษณะนั้น จะอาศัยลำห้วยสาขาของน้ำแม่ปาน ซึ่งเป็นสายน้ำหลักของน้ำแม่ตาช้าง ได้แก่ ห้วยอีค่าง ห้วยเตาหิน ห้วยผาแดง ห้วยแม่ปาน และลำห้วยสาขาของน้ำแม่นาไทร โดยจะใช้ร่วมกับหมู่บ้านผานกกก ซึ่งเป็นชาวเขาเผ่าม้งเหมือนกัน และใช้ร่วมกับชาวบ้านตำบลบ้านปางหลาย

หมู่บ้าน ที่เข้ามาทำการเกษตรบริเวณนี้ ซึ่งน้ำแม่น้ำไทรจะเป็นแหล่งรวมของการทำการเกษตรขนาดใหญ่ ซึ่งจะมีทั้งคนพื้นราบที่เป็นคนเมืองหลายหมู่บ้าน ชาวเขาเผ่าม้ง ลำห้วยที่ใช้ได้แก่ ห้วยดินตอก ห้วยหก ห้วยเฮี้ย ห้วยขางขมุ ห้วยมะไฟ ห้วยสันป่าเหียง ห้วยปางเจ้า ห้วยห้วย (ดู ภาคผนวก ก แผนที่ ลำห้วยสาขาลุ่มน้ำแม่ตาช้าง)

3.1 การใช้น้ำเพื่อระบบการผลิต

การทำเกษตรในอดีตที่ยังมีการพึ่งตนเองและการเกษตรที่ไม่เป็นพืชพาณิชย์ ชาวบ้านอาศัยน้ำฝนตามฤดูกาล เมื่อมีการส่งเสริมการปลูกพืช ทดแทนฝืน โดยหลายหน่วยงาน เป็นการปลูกพืชเชิงพาณิชย์ โดยเฉพาะการปลูกลิ้นจี่ ในปี 2530 ชาวบ้านได้นำระบบท่อเพื่อใช้การเกษตร โดยต่อท่อพีวีซีจากลำห้วยสาขาของสายน้ำแม่ปาน ซึ่งเป็นเขตต้นน้ำ และเป็นลำห้วยสาขาหลักของกลุ่มน้ำแม่ตาช้าง เพื่อมาใช้ในสวนลิ้นจี่ และจะมีการใช้มากในช่วงลิ้นจี่เริ่มติดดอกและเป็นผล วิธีให้น้ำของชาวบ้านคอยปุย จะใช้สปริงเกอร์ไปวางตามโคนต้นลิ้นจี่ การต่อท่อของชาวบ้านคอยปุย ในการให้น้ำลิ้นจี่ เจ้าของสวนจะต้อง ออกค่าซื้อท่อและการวางท่อเอง หากมีสวนของเพื่อนบ้านหรือเครือญาติที่อยู่บริเวณใกล้เคียงกันก็จะช่วยกันออกค่าใช้จ่าย

รูปแบบการใช้น้ำบ้านม้งคอยปุย

1. ทำฝายเล็กๆ กั้นน้ำในลำห้วยด้วยคอนกรีต หรือก้อนหินแล้วต่อท่อน้ำออกมาเพื่อส่งน้ำเข้าสู่สวนลิ้นจี่โดยตรง
2. ขุดบ่อพักน้ำขนาดเล็กไว้ในสวนและต่อท่อ pvc ออกมาจากบ่อพักน้ำเพื่อส่งน้ำเข้าสวน และใช้สปริงเกอร์ในการให้น้ำ
3. ขุดบ่อรอบต้นลิ้นจี่กว้างประมาณ 100 เซนติเมตร ลึกประมาณ 30 เซนติเมตร (ตามความลาดชันของพื้นที่) เพื่อเป็นบ่อให้น้ำของต้นลิ้นจี่ โดยการนำน้ำจากสายยางใส่ให้เต็มและทิ้งไว้ น้ำจะซึมลงดินไปหล่อเลี้ยงต้นลิ้นจี่ ระยะเวลา 7 วัน จึงเติมน้ำอีก วิธีนี้เป็นรูปแบบใหม่เริ่มทดลองใช้ในพื้นที่สวนของบ้านม้งคอยปุย และบ้านผานกกกซึ่งเป็นภูมิปัญญาของชุมชน

หมู่บ้านทั้ง 3 ของชาวเขาเผ่าม้ง จะมีบทบาทในการดูแลสายน้ำโดยลุ่มน้ำแม่ตาช้างมีลำน้ำสายหลัก 2 สายคือ น้ำแม่ปาน ประกอบด้วย 3 ลำห้วยคือ ห้วยอีค่าง ห้วยเตาหิน ห้วยผาแดง กลุ่มบ้านม้งคอยปุยจะเป็นผู้ดูแล น้ำแม่น้ำไทร ประกอบด้วย 3 ลำห้วยคือ ห้วยดินตอก ห้วยมะไฟ ห้วยเฮี้ยะ กลุ่มบ้านผานกกกและบ้านแม่สาใหม่จะร่วมกันดูแล ซึ่งกลุ่มต้นน้ำ พยายามแสดงให้กลุ่มคนพื้นราบที่อยู่กลางน้ำและปลายน้ำ เห็นถึงการดูแลรักษาต้นน้ำ โดยมีบทบาทหลักคือการดูแลไม่ให้ชาวบ้านเข้าไปตัดไม้และถลุงป่าในเขตต้นน้ำเพื่อรักษาความชุ่มชื้นของต้นน้ำ และดูแลระบบการใช้น้ำของชาวบ้านไม่ให้ใช้มากเกินไปจนเกิดความจำเป็น

3.2 การใช้ การอุปโภค บริโภค

ในอดีตในช่วงการตั้งถิ่นฐานของชาวบ้านคอยปุย การอุปโภคบริโภคจะใช้น้ำลำห้วยโดยตรง ไม่ว่าจะกิน ทำอาหารหรืออาบน้ำ เมื่อมีคนมากขึ้นจะมีการตั้งครัวเรือนที่ห่างจากแหล่งน้ำ โดยจะนำหินมาถักน้ำลำห้วยทำเหมือนระบบเหมืองอย่างในพื้นที่ราบและใช้ไม้ไผ่ผ่า 2 ซีก แล้วต่อจากลำห้วยมาพักที่บ่อ แล้วชาวบ้านก็หาบน้ำไว้ใช้ในครัวเรือน ระยะต่อมาจะใช้ท่อ PVC ต่อ จากลำห้วยสาขาของน้ำแม่ปาน ได้แก่ ห้วยอีค่าง ห้วยเตาหิน ห้วยผาแดง ซึ่งอยู่ทางทิศเหนือของหมู่บ้าน เพื่อนำน้ำจากลำห้วยมาใช้ในบ้านเรือนและร้านค้าต่างๆ ภายในหมู่บ้าน โดยไม่มีการเก็บค่าน้ำจากชาวบ้านและประปาภูเขาเมื่อ ปี 2523

3.3 การจัดการสายน้ำระดับหมู่บ้านของบ้านคอยปุย

บ้านคอยปุยมีการจัดการคณะกรรมการดูแลอนุรักษ์สายน้ำ โดยจะมีการแบ่งดูแลลำห้วยหลักภายในหมู่บ้าน 3 ลำห้วย คือ ห้วยอีค่าง ห้วยเตาหิน ห้วยผาแดง ซึ่งจะเป็นลำห้วยสาขาของสายน้ำแม่ปาน ซึ่งเป็นลำน้ำสาขาหลัก ของน้ำแม่ตาช้าง ชาวบ้านแบ่งกันดูแลลำห้วยละ 3 คน และจะดูแลสายน้ำแม่ปานที่ไหลมาจาก 3 ห้วย ข้างต้น อีก 2 คน รวมจะมีคณะกรรมการดูแลสายน้ำ 8 คน การคัดเลือกคณะกรรมการดูแลสายน้ำจะคัดเลือกจากชาวบ้านที่มีพื้นที่การเกษตรที่ใช้น้ำนั้น ๆ เป็นหลัก และหมุนเวียนกันเป็นคณะกรรมการดูแล เมื่อมีปัญหาเกิดขึ้นกับการใช้น้ำลำห้วยไหน คณะกรรมการที่ถูกคัดเลือกก็จะเป็นผู้ไกล่เกลี่ย

ตาราง 2 การแบ่งหน้าที่ดูแลสายน้ำของชาวบ้านคอยปุย

โซน	ใช้สายน้ำ	จำนวนผู้ใช้น้ำ
1.แม่ปาน(ในเขต อ.หางดง)	1.ห้วยอีค่าง 2.ห้วยเตาหิน 3.ห้วยผาแดง	56 ราย
2.แม่นาไทร(ในเขต อ.หางดง)	1.ห้วยดินตอก 2.ห้วยมะไฟ 3.ห้วยเสี้ยะ	19 ราย
3.ปางขมุก(ในเขต อ.หางดง)	1.ห้วยดินตอก 2.ห้วยมะไฟ 3.ห้วยเสี้ยะ	4 ราย
4.แม่โน(ในเขต อ.แม่ริม)	1.ห้วยแม่โน2.ห้วยแก้ว	24 ราย
5.ช่างเคียน(ในเขต อ.เมือง)	1.ห้วยแม่โน2.ห้วยแก้ว	6 ราย
	รวม	109 ราย

*หมายเหตุ : หมายเลข 4,5 ไม่ได้ใช้น้ำแม่ตาช้าง แต่เป็นพื้นที่ทำกินของสมาชิกบ้านคอยปุย

คณะกรรมการดูแลสายน้ำ 10 คน

1. นายวิริยะ หวังวนวัฒน์ ประธาน (ดูแลสายน้ำแม่ปานทั้งสาย)	}	ดูแลสายน้ำแม่ตีด
2. นายชาติตรี ฤทธิธรรมเลิศ รองประธาน		
3. นายสิริ รัตติพรประเสริฐ		
4. นายลากตั้ง หวังวนวัฒน์	}	ดูแลสายน้ำแม่ปาน
5. นายพงษ์ไทย เล่าอย่าง		
6. นายทนน หวังวนวัฒน์		
7. นายสุกฤษา แซ่อย่าง		
8. นายหิย์ แซ่ลี		
9. นายไสตุ้ว แซ่อย่าง		
10. นายสุรสิทธิ์ หวังวนวัฒน์		

บทบาทหน้าที่ของคณะกรรมการดูแลสายน้ำ

1. ดูแลไม่ให้ชาวบ้านเข้าไปตัดต้นกล้วยในเขตต้นน้ำ
2. ดูแลท่อส่งน้ำที่ส่งน้ำเข้าสวนว่ามีเพียงพอหรือไม่ จะมีการเพิ่มหรือลดท่อน้ำกันอย่างไร และดูแลไม่ให้ชาวบ้านใช้ท่อที่มีขนาดใหญ่ ดึงน้ำเข้าสวน
3. ดูแลไม่ให้เกิดการลักลอบต่อท่อเกินความจำเป็น โดยเฉพาะกรณีต่อท่อจากลำห้วยใหญ่แล้ว จะไม่ให้เกิดการต่อท่อจากลำห้วยเล็กเข้าสวนอีก โดยให้เลือกใช้อย่างใดอย่างหนึ่ง

3.4 การจัดการน้ำระดับลุ่มน้ำแม่ตาช้างของบ้านดอยปุย

นับตั้งแต่เกิดสถานการณ์ความขัดแย้งในการใช้น้ำระหว่างชาวบ้านดอยปุยกับคนพื้นราบ ในระยะแรกของการแก้ไขปัญหา โดยใช้วิธีการรุนแรง โดยชาวบ้านในเขตตำบลบ้านปาง ได้ยกกำลังขึ้นไปตัดต้นลิ้นจี่ และรื้อทำลายท่อน้ำของชาวบ้านดอยปุย เกิดการปะทะกันถึงขั้นต้องใช้อาวุธแก้ไขปัญหา จนเกิดความขัดแย้งรุนแรง จนต้องให้ทางส่วนราชการที่มาจากจังหวัด และอำเภอมาเป็นตัวกลางแก้ไขปัญหาจนเกิดการประทุมกันหลายฝ่าย ในวันที่ 26 พฤษภาคม 2544 ณ วัดบ้านพอน ทั้งสมาชิกสภาผู้แทนราษฎร ผู้ว่าราชการจังหวัด นายอำเภอ กำนัน ผู้ใหญ่บ้าน เจ้าหน้าที่อุทยานแห่งชาติดอยสุเทพ-ปุย และผู้ใช้น้ำทั้งสามส่วนในลุ่มน้ำแม่ตาช้าง ต้นน้ำ กลางน้ำ และปลายน้ำ ประมาณ 200 กว่าคน มีการเจรจาในการแก้ไขปัญหาความขัดแย้งที่เกิดขึ้น มีการจัดตั้งคณะกรรมการศึกษาฟื้นฟูและจัดการลุ่มน้ำแม่ตาช้าง ในโครงสร้างมีตัวแทนของกลุ่มต้นน้ำ ได้มีตัวแทนชาวบ้านดอยปุย เป็นคณะกรรมการ และการปรับโครงสร้างของคณะกรรมการฯ ครั้ง

ที่ 2 ตัวแทน กลุ่มต้นน้ำที่เป็นชาวบ้าน บ้านคอยปุย ก็ได้รับการคัดเลือกจากที่ประชุม ให้ได้รับตำแหน่งรองประธานคณะกรรมการศึกษาฟื้นฟูลุ่มน้ำแม่ตาซ้าง จากการดำเนินงานของคณะกรรมการศึกษาฟื้นฟูและจัดการลุ่มน้ำแม่ตาซ้างที่ผ่านมา ตัวแทนของชาวบ้านคอยปุย หลาย ๆ คน ได้มีบทบาทสูง ในการเข้าร่วมกิจกรรม การทำงานแก้ไขความขัดแย้ง ในประเด็นต่าง ๆ ในลุ่มน้ำแม่ตาซ้าง รวมทั้งเสนอแนะแนวทางการจัดการในลุ่มน้ำแม่ตาซ้างในการประชุมประจำเดือนของคณะกรรมการ

4. มุลเหตุแห่งความขัดแย้ง บ้านคอยปุย

หลังจากมีการประกาศให้บ้านคอยปุยกลายเป็นเขตอุทยานแห่งชาติคอยปุยตั้งแต่ปี พ.ศ. 2524 เจ้าหน้าที่อุทยานแห่งชาติได้มีความเข้มงวดในการดูแลพื้นที่มาก ห้ามชาวบ้านแผ้วถางป่าทำไร่ ถึงแม้ว่าจะเป็นพื้นที่ไร่เหล่าเดิมของตัวเองก็ตาม และต้องปล่อยให้พื้นที่ไร่เหล่าให้ฟื้นตัวเป็นป่า ให้ชาวบ้านไม่สามารถเปิดพื้นที่ทำการเกษตรบริเวณใกล้ชุมชนได้ ทำให้ชาวบ้านต้องไปเปิดพื้นที่ทำการเกษตรในบริเวณที่ห่างจากหมู่บ้าน ซึ่งเจ้าหน้าที่ไม่เข้มงวดมากนัก ซึ่งการทำเกษตรของชาวบ้านคอยปุย ก็ต้องหาบริเวณที่ใกล้แหล่งน้ำ หนึ่งในบริเวณนั้นก็คือ บริเวณสายน้ำแม่ปานและสายน้ำแม่นาไทร ซึ่งเป็นสายน้ำหลักของลุ่มน้ำแม่ตาซ้าง ซึ่งบริเวณนี้ ชาวบ้านคอยปุยบางส่วนก็มีการปลูกข้าวไร่อยู่ก่อนแล้ว แต่ก็มีจำนวนไม่มากนัก เนื่องจากห่างไกลจากหมู่บ้าน หลังจากเสร็จจากการปลูกข้าวไร่ ชาวบ้านคอยปุยไม่สามารถเปิดพื้นที่ทำไร่หมุนเวียนได้อีก เนื่องจากมีนโยบายจัดการพื้นที่อุทยานแห่งชาติ ที่ต้องการให้ชาวบ้านทำการเกษตรแบบถาวร โดยไม่มีการย้ายพื้นที่ ทำให้ชาวบ้านคอยปุยต้องเปลี่ยนพื้นที่ปลูกล้มลุก จำพวก ข้าว กะหล่ำปลี และผักกาดขาว ให้เป็นสวนผลไม้ก็คือลิ้นจี่ ซึ่งช่วงแรกยังปลูกไม่มาก ยังปลูกสลับกับการปลูกท้อ แต่เมื่อลิ้นจี่ขายได้ราคาดี ผลผลิตต่อไร่ได้กำไรมาก ชาวบ้านจึงหันมาปลูกลิ้นจี่เพียงอย่างเดียว

ตั้งแต่มีการปลูกลิ้นจี่หนาแน่น บริเวณสายน้ำแม่ปานและสายน้ำแม่นาไทร ชาวบ้านคอยปุย มักถูกชาวบ้านที่อยู่พื้นที่ราบในตำบลบ้านปางกล่าวหาว่า ชาวบ้านคอยปุยใช้น้ำในสวนลิ้นจี่มาก มีการต่อท่อ pvc จากลำห้วยโดยตรง และใช้สปริงเกอร์ไปวางตามโคนต้นลิ้นจี่ ในช่วงที่ลิ้นจี่เริ่มออกดอกและให้ผล โดยเฉพาะบริเวณสายน้ำแม่นาไทรซึ่งอยู่ในบริเวณพื้นที่ของตำบลบ้านปาง (แต่เดิมบ้านคอยปุยอยู่ในเขตตำบลบ้านปาง อำเภอหางดง) ในปี พ.ศ. 2531 ได้โอนหมู่บ้านให้ขึ้นอยู่กับตำบลสุเทพ อำเภอเมือง เนื่องจากสาเหตุการคมนาคม และการติดต่อทางราชการที่อำเภอเมืองจะสะดวกกว่า อำเภอหางดง (ลิ้นจี่ ฤทธิ์เนติกุล, 2545) ซึ่งการทำสวนลิ้นจี่บริเวณสายน้ำแม่นาไทร จะมีพื้นที่สวนติดกับสวนของคนพื้นราบหลายหมู่บ้านในตำบลบ้านปาง โดยเฉพาะหมู่บ้านแม่สะเหนือและบ้านทุ่งโป่ง และยังใช้น้ำร่วมกับคนพื้นราบ แต่ชาวบ้านคอยปุยมีการถือครองที่ดินจำนวนมากกว่าชาวบ้าน

พื้นที่ราบ ในขณะที่ชาวบ้านพื้นราบยังไม่ปลูกถั่วฝักยาวจริงจัง สาเหตุนี้เองทำให้ชาวบ้านบ้านปางมักจะกล่าวโทษชาวสวนถั่วฝักยาวว่าเป็นตัวการทำให้น้ำขาดแคลน จนเกิดเหตุการณ์ชาวบ้านในเขตตำบลบ้านปาง ได้ยกกำลังไปตัดต้นถั่วฝักยาวทำลายท่อส่งและสปริงเกอร์ของชาวบ้านคอยปุ๋ย และเป็นเหตุการณ์ความขัดแย้งในการใช้น้ำที่รุนแรงที่สุดที่เกิดขึ้นในลุ่มน้ำแม่ตาช้าง

5.4 กรณีศึกษาชุมชนกลางน้ำบ้านแม่สะเหนือ

การเปลี่ยนมือการถือครองที่ดินที่รวดเร็วจากชาวบ้านสู่นายทุน จนทำให้ในหมู่บ้านแทบจะไม่มีที่ดินทำการเกษตร ความหลากหลายของสถานประกอบการต่างๆ ทั้งรีสอร์ท บ้านจัดสรร โรงแรม โรงเรียนนานาชาติ ที่ดินเก็งกำไรมากกว่าร้อยไร่ในพื้นที่ สวนเกษตรขนาดใหญ่ และบ้านพักตากอากาศของคนที่มีฐานะทางสังคมที่หลากหลาย รูปแบบการใช้น้ำที่หลากหลายและมากมายของสถานประกอบการ สิ่งเหล่านี้เป็นภาพตัวแทนอย่างดีที่สุดที่ศึกษาใช้เป็นเหตุปัจจัยในการเลือกเป็นพื้นที่ศึกษาชุมชนบริเวณกลางน้ำกลางน้ำ

1. ลักษณะกายภาพ สังคมและวัฒนธรรม

1.1. ที่ตั้ง อาณาเขต

หมู่บ้านแม่สะเหนือ ตั้งอยู่ที่หมู่ 5 ตำบลบ้านปาง อำเภอหางดง จังหวัดเชียงใหม่ สามารถมาจากเชียงใหม่ด้วยเส้นทาง สายหางดง – สะเมิง ห่างจากตัวเมืองเชียงใหม่ประมาณ 20 กิโลเมตร เนื่องจากหมู่บ้านแม่สะเหนือภูมิประเทศสวยงาม มีภูเขาสูงล้อมรอบหมู่บ้านการคมนาคมสะดวก ใช้เวลาจากตัวเมืองมาหมู่บ้านด้วยรถยนต์ใช้เวลาไม่เกิน 30 นาที ทำให้มีการสร้างเป็นที่พักตากอากาศ และรีสอร์ทหลายแห่ง รีสอร์ทที่สำคัญและเป็นสถานที่ท่องเที่ยวของหมู่บ้านได้แก่ เบลวิลล่า และไร่สวรรค์

1.2. ลักษณะทางภูมิศาสตร์

หมู่บ้านแม่สะเหนือพื้นที่ส่วนใหญ่จะเป็นพื้นที่ลาดชัน ภูเขาสูงเป็นส่วนใหญ่ พื้นที่ชุมชนถูกล้อมรอบด้วยอุทยานแห่งชาติ 2 แห่งคือ ทางซ้ายเป็นเขตรอยต่อของอุทยานแห่งชาติอินทนนท์ ทางขวาจะติดกับอุทยานแห่งชาติดอยสุเทพ-ปุย ทำให้พื้นที่จะเป็นที่ราบเชิงเขา ที่เป็นรอยต่อระหว่างพื้นที่ราบกับภูเขาสูงมีความสูงจากระดับน้ำทะเลปานกลาง ระหว่าง 550-800 เมตร บ้านเรือนของชุมชนจะตั้งบริเวณที่ลาดภูเขาเป็นส่วนใหญ่

พื้นที่ป่าของหมู่บ้านส่วนใหญ่ จะมีระดับความสูงไม่เกิน 1000 เมตร จากระดับน้ำทะเลปานกลาง จะเป็นป่าเบญจพรรณ(Mixed Deciduous Forest) และป่าเต็งรัง(Deciduous Dipterocarp

บริษัทเข้ามาทำสัมปทานไม้สัก ชาวบ้านก็หันมาเป็นลูกจ้างบริษัทสัมปทาน ทำให้ชาวบ้านหันมาตั้งบ้านเรือนถาวรกันมากขึ้น

หมู่บ้านแม่สะเหนือเป็นหมู่บ้านดั้งเดิมที่ตั้งขึ้นมาพร้อมกับการเป็นตำบลบ้านปาง แต่เดิมมีอยู่ด้วยกัน 4 ปีกบ้าน คือ บ้านห้วยผักไผ่ บ้านห้วยลึก บ้านใหม่ และบ้านวัด ปัจจุบันเหลืออยู่ 2 ปีกบ้าน คือ บ้านห้วยผักไผ่และบ้านวัด เนื่องจากอีก 2 ปีกบ้านแยกตัวออกไปตั้งเป็นหมู่บ้าน คือ หมู่บ้านใหม่สันชะยอม เป็นหมู่ที่ 10 และบ้านห้วยลึก เป็นหมู่ที่ 11

1.3.3 วัฒนธรรมและประเพณี

ชาวบ้านส่วนใหญ่เกินร้อยละ 90 จะเป็นคนเมือง ซึ่งตั้งแต่อดีตชีวิตของคนเมืองผูกพันกับพุทธศาสนาและความเชื่อเรื่องผีอย่างแน่นแฟ้น ซึ่งจะปะปนกับวิถีชีวิตของคนเมืองอย่างยากที่จะแยกออก นักมานุษยวิทยาเชื่อว่าผีเป็นระบบความเชื่อที่ปรากฏในสังคมเกษตรกรรมทุกแห่ง ถึงแม้ปัจจุบันหมู่บ้านแม่สะเหนือจะเดินทางจากสังคมรูปแบบดั้งเดิมมากขึ้นทุกที แต่ความเชื่อเรื่องผียังคงแฝงอยู่ในโลกทัศน์ของคนเมืองไม่ห่างหาย

คนเมืองเชื่อว่า“ผี” ซึ่งหมายถึง จิตวิญญาณที่ศักดิ์สิทธิ์ติดต่อโดยผ่านพิธีกรรมมากมาย การนับถือผีที่ถือว่าเป็นประเพณีหลักของคนเมืองก็คือ“ผีปู่ย่า”ซึ่งในแต่ละตระกูลก็คือญาติข้างแม่เป็นแกนหลัก ลูกชายลูกสาว ต้องนับถือผีของทางแม่ ลูกชายนั้นเมื่อแต่งงานเป็นเขยบ้านใดก็ต้องเปลี่ยนมานับถือผีฝ่ายเมียแทน การเลี้ยงผีปู่ย่าจะกระทำกันอย่างน้อยปีละครั้งบ้านแม่สะเหนือ ยังมีการเลี้ยงผีปู่ย่า (สายแม่)เลี้ยงเดือน 9 เมือง(เดือนพค.-มิย.)และบ้านเจ้าทรง ม้าจี่ มีหอ เลี้ยงเดือนเมษายน (ปีใหม่เมือง)

ในสังคมระดับใหญ่เป็นหมู่บ้าน จะมีผีเสื้อบ้านหรือผีเจ้าบ้านคอยปกป้องรักษา เสื้อบ้านจะมีหอเป็นที่สิงสถิต ความเชื่อเรื่องผีในหมู่บ้านแม่สะเหนือก็ยังมี การนับถือผีปู่ย่าและหอเสื้อบ้านกันอยู่เลี้ยงผีเจ้าบ้าน (ผีอารักษ์) เดือน 9 เมือง(เดือนพค.-มิย.)

ส่วนประเพณีทางพุทธศาสนาก็คล้ายคลึงกับท้องถิ่นอื่นๆเช่น วันวิสาขบูชา วันมาฆบูชา วันอาสาฬหบูชา วันเข้าพรรษา ประเพณีท้องถิ่น เช่น ประเพณีตานก๋วยสลาก ประเพณีรดน้ำดำหัวปีใหม่เมือง(วันสงกรานต์) ประเพณีเผาห่อผิงไฟพระเจ้าและตานเข้าใหม่

ส่วนพิธีกรรมที่เกี่ยวข้องกับทรัพยากรน้ำได้แก่

การเลี้ยงผีขุนน้ำ ร่วมกันทำทั้งหมู่บ้าน เพื่อต้องการให้ผีขุนน้ำรักษาน้ำมิให้ขาดปี ไม่ให้แห้งหายไป เพื่อชาวบ้านไม่เดือดร้อน การเลี้ยงผีขุนน้ำ จะมีคนแต่ละคนแ่งเป็นผู้นำหมู-ไก่ไปวางไว้ในบริเวณขุนน้ำ ผู้ทำพิธีเลี้ยงผีขุนน้ำต้องเป็นคนแ่ง ซึ่งมีอายุ 50-60 ปีขึ้นไป โดยจะมีดอกไม้ ธูป

เทียน ไหว้พร้อมกัน ซึ่งการเลี้ยงผีขุนน้ำจะเลี้ยงช่วงก่อนการทำนา จะเป็นช่วงเดือน พ.ค. ของทุกปี ก่อนทำนาทุกปี

ช่วงเวลาในการเลี้ยงผีขุนน้ำ จะเลี้ยงในช่วงเวลาก่อนเที่ยง ระยะเวลาทำพิธี 1 ชั่วโมง เนื่องจากชาวบ้านทั้งหมดบ้านต้องไปเดินทางไปยังขุนน้ำเพื่อเลี้ยงผี จึงจำเป็นต้องออกจากบ้านเข้าร่วมทั้งชาวบ้านเชื่อว่าผีขุนน้ำจะออกมาหากินตอนช่วงกลางวัน ซึ่งคล้ายกับคนที่ต้องทำมาหากิน ตอนช่วงเวลากลางวันเช่นกัน ซึ่งอาหารการเลี้ยงผีจะมีหมู ไก่ สำหรับไว้ ส่วนค่าใช้จ่ายในการซื้อของเช่น ไหว้ จะเก็บจากชาวบ้าน ครอบครัวยละ 10 บาท หรือเอาจำนวนครอบครัวในหมู่บ้านมาหารกันช่วยกันในการจ่ายค่าอาหารที่นำมาใช้ไหว้ผีขุนน้ำ โดยต้องจ่ายเท่า ๆ กัน หลังจากไหว้ผีขุนน้ำเสร็จ อาหารที่ทำพิธีเสร็จเรียบร้อยแล้วก็จะนำมาแบ่งปันในแต่ละครอบครัวที่มาร่วมเลี้ยงผีขุนน้ำร่วมกัน

การเลี้ยงผีฝ่าย เพื่อจะให้น้ำดี หรือว่าถ้าหากน้ำนองก็ให้รักษาฝ่ายไว้ไม่ให้พังทลายได้ง่าย เมื่อก่อนฝ่ายจะใช้ไม้ไผ่ทำ แต่ปัจจุบันได้เปลี่ยนเป็นคอนกรีตเกือบทั้งหมด แต่ก็ยังมีการรักษาประเพณีดั้งเดิมไว้เช่นเดิม แต่จะมีคนลดลงเนื่องจากเหลือชาวนาเพียง 20 กว่าราย จะมีการประกอบพิธีกรรมเหมือนการเลี้ยงผีขุนน้ำ จะมีการเลี้ยงในช่วงเดือน พ.ค. ทุกปี ก่อนทำนาเช่นเดียวกับผีขุนน้ำ แต่จะมีเฉพาะชาวนาเท่านั้น โดยจะมีการเก็บเงินประมาณ 40-50 บาทต่อครัวเรือน หลังจากพิธีการเลี้ยงผีเสร็จ อาหารที่ใช้สำหรับการเลี้ยงผีหลังจากนั้นก็นำมาแบ่งปันกันในหมู่ชาวนาที่มา ร่วมกันเลี้ยงผีฝ่าย การเลี้ยงผีฝ่ายจะใช้ช่วงตอน 4-5 โมงเย็นในการเลี้ยงผีฝ่าย จะใช้ระยะเวลาในการ ไหว้เพียง 1 ชั่วโมงเท่านั้น

ช่วงเวลาในการเลี้ยงผีฝ่ายจะต่างจากการเลี้ยงผีขุนน้ำ โดยมีเงื่อนไขที่ต่างกัน เพราะการเลี้ยงผีขุนน้ำ จะอยู่ไกลบ้าน และคนมาก จึงจำเป็นต้องเลี้ยงช่วงเช้า แต่ยังคงมีความเชื่อและเปรียบเทียบว่า “ผีขุนน้ำจะออกมาหากินตอนช่วงเช้า คล้าย ๆ กับคนที่ต้องออกมาหากินตอนกลางวัน” ส่วนการเลี้ยงผีฝ่าย จะอยู่ใกล้บ้าน และคนน้อย โดยเป็นประเพณีตั้งแต่เดิมแล้วในการเลี้ยงผีฝ่ายตอนช่วงเย็น เนื่องจากผีฝ่ายจะออกมาหากินตอนกลางคืน

วันเวลาในการเลี้ยงผี วันที่เหมาะสมที่สุดคือวันพฤหัสบดี คนเฒ่าคนแก่เชื่อว่าจะดี โดยคนที่จะเป็นผู้ทำพิธีคือ จะเป็นกลุ่มคนที่เคยบวชแล้ว ภาษาเหนือ เรียกว่า “หนานหรือน้อย” ซึ่งเป็นกลุ่มคนที่เคยบวชเรียนมาแล้ว มีความรู้การเทศมาก่อน ส่วนวันที่ไม่เหมาะกับการเลี้ยงผี คือ วันพุธ วันพระ (วันศีล) ซึ่งเชื่อว่าผีจะไม่มากินเครื่องเช่น ไหว้ และวันอังคารก็เช่นกัน เชื่อว่าเป็นวันแรงแข็งไม่ค่อยดี

1.3.4 การปกครอง

หมู่บ้านแม่สะเหนือ เป็นหมู่บ้านดั้งเดิมที่ตั้งขึ้นมาพร้อมกับการเป็นตำบลบ้านปาง แต่เดิมมีอยู่ด้วยกัน 4 ปีกบ้าน คือ บ้านห้วยผักไผ่ บ้านห้วยลึก บ้านใหม่ บ้านวัด ปัจจุบันเหลืออยู่ 2 ปีกบ้าน คือ บ้านห้วยผักไผ่และบ้านวัด เนื่องจากอีก 2 ปีกบ้านแยกตัวออกไปตั้งเป็นหมู่บ้าน คือ หมู่บ้านใหม่สันชะยอม เป็นหมู่ 10 และบ้านห้วยลึก เป็นหมู่ 11

1.4. การประกอบอาชีพ

การประกอบอาชีพของชาวบ้านแม่สะเหนือ ก่อนยุคเฟื่องฟูในการขายที่ดินช่วงปี พ.ศ. 2530-2534 ชาวบ้านทำการเกษตรเป็นหลัก แต่หลังจากการขายที่ดินทำกินให้แก่ชาวนุท ทำให้ชาวบ้านมีการปรับเปลี่ยนการทำกิน ทำให้ปัจจุบันอาชีพหลักของชาวบ้านแม่สะเหนือ คือ อาชีพรับจ้าง เกิน 50% ที่มีทั้งการรับจ้าง เป็นลูกจ้างสถานประกอบการที่เป็นรีสอร์ท โรงแรมและคนเฝ้าบ้านพักตากอากาศ และรับจ้างทั่วไปทั้งภายนอกชุมชน ที่มีทำงานในเมือง จะรับจ้างภายในหมู่บ้าน ส่วนรองลงมา เป็นอาชีพเกษตรกรรม ส่วนใหญ่จะไม่มีโฉนด เป็นการจับจองพื้นที่ที่ทางกรมป่าไม้ และโครงการหลวงจัดสรรให้ ที่เหลือจะเป็นการค้าขาย

2. การถือครองที่ดินและระบบการผลิต

การถือครองที่ดินและการเปลี่ยนแปลงระบบการผลิตของหมู่บ้านแม่สะเหนือ ในช่วงระยะเวลาไม่กี่สิบปี เกิดการเปลี่ยนแปลงอย่างรวดเร็ว มีคนเข้ามาถือครองที่ดินแทนคนดั้งเดิมจำนวนมาก การเกษตรที่เคยเป็นอาชีพหลักของชุมชนถูกเปลี่ยนเป็นรีสอร์ท บ้านจัดสรร ที่ดินเก็งกำไร หรือสวนเกษตรขนาดใหญ่ ชาวบ้านต้องกลายมาเป็นคนรับจ้างทั่วไป ที่ดินทำกินเหลือไม่ถึง 10% ของที่ดินทำกินที่มีอยู่เดิม การทำนาที่เคยเป็นอาชีพหลักของชาวบ้าน ปัจจุบันเหลืออยู่เพียง 15 ไร่ และอีกไม่นานก็คงจะไม่มี เป็นที่น่าสังเกตุการถือครองที่ดินของนายทุนหรือคนนอกชุมชนไม่ถึง 60 ราย มีมากกว่าคนทั้งหมู่บ้านรวมกัน มีบางแห่งมีการถือครองมากกว่า 150 ไร่ มากกว่าการถือครองที่ดินในการอยู่อาศัยของคนทั้งหมู่บ้าน (ดู รูป แผนที่ 4 แผนที่การใช้ประโยชน์ที่ดิน)

หากพิจารณาระยะเวลาการถือครองที่ดินแล้ว พบว่าการเข้าไปใช้พื้นที่โดยเฉพาะที่สวนของชาวบ้านนั้น ส่วนใหญ่จะมีระยะเวลาการถือครองที่ดินมากกว่า 10 ปี และมีการเข้าไปทำประโยชน์อย่างต่อเนื่อง ซึ่งเป็นการใช้พื้นที่ก่อนที่รัฐจะประกาศพื้นที่ดังกล่าวเป็นเขตอุทยานแห่งชาติ แต่ด้วยการประสานงานของกรมป่าไม้และผู้นำชุมชน ทำให้ในปี พ.ศ. 2546 ได้มีการกันแนวเขตพื้นที่อยู่อาศัยและพื้นที่ทำกินบางส่วนออกจากเขตอุทยานแห่งชาติแล้ว ปัจจัยที่ทำให้เกิดการ

เปลี่ยนแปลงการถือครองที่ดินและระบบการผลิตมีสาเหตุหลายประการ เพื่อความเข้าใจพลวัตของการเปลี่ยนแปลงนี้ ขอแบ่งพัฒนาการของการถือครองที่ดินและระบบการผลิต 3 ช่วง คือ

2.1. ช่วงการตั้งถิ่นฐานและการพึ่งตนเอง (การตั้งถิ่นฐาน – พ.ศ. 2500) เนื่องจากชาวบ้านแม่สะเป็นที่สัมปทานป่าไม้เก่า จับบองที่ดินเป็นระบบผู้มาก่อน ใครมาก่อนได้ก่อน เนื่องจากสมัยนั้นที่ดินไม่มีราคา ในการถือครองที่ดินและการเลือกที่อยู่อาศัยของชาวบ้านในช่วงนี้เป็นลักษณะการบุกเบิกที่ทำกิน ปลูกข้าวไร่ ซึ่งชาวบ้านนิยมใช้พันธุ์ “ข้าวฮาว” มีลักษณะเมล็ดเล็กลีบและยาว ที่ชาวบ้านนิยมปลูกเพราะรสชาติดีตอนเอาไปตำ ผลผลิตต่อสูง ทนต่อโรคและแมลง และพันธุ์ “เหมยนอง” เหตุผลที่ปลูกเนื่องจากพันธุ์เหมยนองตอนออกรวงจะไม่หล่นง่าย ได้ข้าวมาก ไม่ค่อยเสียหายเหมือนพันธุ์อื่น โดยจะเริ่มถางไร่กันเดือนเมษายน ปลูกเดือนกรกฎาคม จะเก็บช่วงเดือนธันวาคม จะใช้เชื้อข้าวหรือเมล็ดพันธุ์ประมาณ 1 ถึงต่อที่นา 3 ไร่ การใช้แรงงานจะเป็นการเอามือเอารันกันระหว่างชานาคั่วด้วยกัน หรือชาวบ้านในหมู่บ้าน บางส่วนก็จะทำสวนช่วงนี้ ถึงแม้ว่าจะสามารถบุกเบิกที่ทำกินได้ แต่ชาวบ้านไม่นิยมทำนาหรือทำสวนในพื้นที่ขนาดใหญ่ เนื่องจากแรงงานในครัวเรือนมีน้อย และชาวบ้านที่อยู่ในหมู่บ้านก็มีน้อย กระจัดกระจายกันไป ช่วงแรกของการตั้งถิ่นฐานมีไม่ถึง 10 ครัวเรือน และการ ครอบครองในช่วงปี พ.ศ.2500 มีครัวเรือนที่ในหมู่บ้านแม่สะเหนือเพียง 21 ครัวเรือน ส่วนหลังจากว่างเว้นจากการทำนา ชาวบ้านจะเข้าป่าเก็บของป่า พืชผักในป่า เช่นหน่อไม้ เห็ดโคน เห็ดหล่ม รวมทั้งการล่าสัตว์

ปี พ.ศ. 2477 มีการตั้งโรงเรียนในหมู่บ้าน ชื่อโรงเรียนบ้านแม่สะเหนือ จะอาศัยศาลาบาตรวัดประชาเกษม เป็นที่เรียน มีนักเรียนเริ่มแรก 47 คน โดยมีนายสิงห์ชัย ไชยรังษี เป็นครูใหญ่คนแรก ต่อมาปี พ.ศ. 2511 มีการบริจาคที่ดิน จำนวน 4 ไร่ 48 ตารางวา เพื่อสร้างอาคารเรียนและเปลี่ยนชื่อเป็นศูนย์โรงเรียนวัดประชาเกษม

2.2. ช่วงการเข้ามาของรัฐทุนนิยมและพืชพาณิชย์ (พ.ศ.2500-พ.ศ.2533) การเข้ามาของพ่อค้าในเมือง เพื่อมาซื้อของป่าและพืชพื้นเมืองไปขาย ทำให้ชาวบ้านเริ่มเปลี่ยนแปลงแนวคิดการพึ่งตนเอง จากการนำของมาแลกเปลี่ยนกันก็จะเริ่มคิดถึงเรื่องการค้าขายเป็นกำไรขึ้น มีชาวบ้านบางส่วนทำทางเดินเพื่อห้ามของไปขายระหว่างเมืองกับหมู่บ้าน ต่อชาวบ้านทำทางล้อ ทางเกวียนเพื่อนำของป่าไปขายในตัวเมือง

ปี 2504 มีบริษัทยาสูบภาคเหนือ เข้ามาเริ่มแนะนำชาวบ้านปลูกยาสูบ หลังจากการเก็บเกี่ยวข้าว โดยปรับที่นาให้เป็นแปลงยาสูบ จะนำยาสูบไปขายที่โรงบ่มใบยาซึ่งสร้างภายในหมู่บ้าน

ปี 2506 มีโรงงานโม่หินเกิดขึ้นที่ หมู่ 4 บ้านทุ่งโป่งทำให้ชาวบ้านแม่สะบางส่วนไปเป็นลูกจ้างของโรงงานโม่หิน ซึ่งมีอยู่ด้วยกัน 2 แห่ง คือบริษัทพนาสิทธิ์และเชิงใหม่คอนสตรัคชั่น

ต่อมา มีบริษัทเข้ามาทำสัมปทานไม้สัก ชาวบ้านหมู่ 5 บางส่วนก็มาเป็นลูกจ้างของบริษัทสัมปทาน ทำให้ชาวบ้านมีความรู้เรื่องการตัดไม้เป็นอย่างดีหลังจากหมดสัญญาสัมปทาน ชาวบ้านเริ่มยึดอาชีพการตัดไม้ ได้แก่ ไม้สัก ไม้ยาง และไม้ในป่าเบญจพรรณอื่นๆขาย รวมทั้งตัดไม้ส่งเป็นฟืนในโรงบ่มยา โดยใช้มีดและเลื่อยซึ่งเป็นแรงคนในการตัด

ปี 2518 – 19 ชาวบ้านเลิกทำไร่ยาสูบ เนื่องจากขายไม้ไม่ได้ราคาและทางบริษัทประสบกับปัญหาต้องปิดตัวลง ทำให้ชาวบ้านหันมาปลูกถั่วเหลืองและถั่วลิสงแทน

ปี 2515 โครงการเร่งรัดพัฒนาชนบท (รพช.) เข้ามาปรับปรุงเส้นทางลี้เกวียนของชาวบ้านให้เป็นถนนลูกรัง ทำให้การคมนาคมสะดวก มีการอพยพเข้ามาของคนต่างถิ่น มีการตั้งบ้านเรือนของชาวบ้านมากขึ้น ที่ดินเริ่มมีราคาขึ้น

ปี 2518 โครงการหลวงเข้ามาตั้งที่บ้านห้วยผักไผ่ ได้มีการปลูกพืชและนำสัตว์ให้ชาวบ้านเลี้ยงหลายชนิด และมีการจัดสรรที่ให้ชาวบ้านไปบุกเบิกเป็นที่ดินทำกินบริเวณบ้านห้วยผักไผ่ โดยจะให้ที่ดินชาวบ้านรายละ 2 ไร่จะทำการจับฉลากเพื่อเลือกที่ทำกิน

ปี 2532 มีการประกาศให้เขตพื้นที่หมู่บ้านบางส่วนเป็น เขตอุทยานแห่งชาติออบขาน ทำให้ชาวบ้านถูกจำกัดพื้นที่ทำกิน ทำให้เกิดปัญหาทับที่ดินของชาวบ้าน ชาวบ้านเกิดภาวะความมั่นคงในการถือครองที่ดินและการใช้พื้นที่ทำการผลิต ชาวบ้านกับเจ้าหน้าที่รัฐเกิดความขัดแย้ง ชาวบ้านบางส่วนขยายที่ดินทำกินในเขตป่ามากขึ้น ถึงแม้จะตรวจจับและกีดกันจากเจ้าหน้าที่ก็ตาม

จากนโยบายของรัฐที่มีการประกาศเขตพื้นที่อุทยานและการส่งเสริมการปลูกพืชเศรษฐกิจ ทำให้พื้นที่ปลูกข้าวไรร่น้อยลง เพราะชาวบ้านเห็นว่าการปลูกข้าวไร่ให้ผลตอบแทนน้อยกว่าการปลูกไม้ผล ถือเป็นจุดเริ่มต้นของการเปลี่ยนแปลงระบบการผลิตจากยังชีพมาเป็นเพื่อขายอย่างจริงจัง ชาวบ้านเริ่มรู้จักปุ๋ยเคมี ยาปราบศัตรูพืชเพื่อให้ได้ผลผลิตมาเป็นเพื่อขายอย่างจริงจัง ชาวบ้านเริ่มรู้จักปุ๋ยเคมี ยาปราบศัตรูพืชเพื่อให้ได้ผลผลิตสูงๆ มีการบุกรุกพื้นที่ป่า เพื่อขายการเพาะปลูกพืชเศรษฐกิจเพิ่มเพื่อจะได้เงินเพิ่มให้พอกับค่าใช้จ่ายในการผลิต แต่ท้ายที่สุดชาวบ้านยังขาดทุน เพราะเกิดปัญหาการตลาด ต้นทุนการผลิตสูง ขายไม่คุ้มทุน เมื่อปลูกพืชเพื่อขายไม่ประสบผลสำเร็จ ชาวบ้านจึงหันมาตัดไม้เพื่อขายมากขึ้นกว่าเดิม ประกอบกับช่วงนี้ มีการนำเลื่อยวงเดือนมาใช้ ทำให้มีการบุกรุกพื้นที่ป่าเพิ่มมากขึ้น

ปี 2525 – 2526 มีโครงการก่อสร้าง ถนนลาดยางที่ทางโครงการเร่งรัดพัฒนาชนบท (รพช.) สร้างเป็นวงแหวนรอบคอยสุเทพ จากอำเภอหางดงไปอำเภอสะเมิง จากอำเภอแม่ริมไปจดอำเภอเสมอ การคมนาคมสะดวกยิ่งขึ้น การเข้ามาของคนต่างถิ่นยิ่งมากขึ้นกว่าเดิม ทั้งที่มาตั้งถิ่นฐานถาวร

และเข้ามาทำธุรกิจ รวมทั้งการทำไม้เถื่อนมีความรุนแรงกว่าเดิม เนื่องจากการคมนาคมขนส่งทำได้สะดวกรวดเร็วขึ้น มีการตั้งสถานประกอบการแห่งแรกขึ้นในหมู่บ้านใกล้เคียงกับบ้านแม่สะเหนือ คือบ้านทุ่งโป่ง หมู่ 4 คือกฤษฎาดอยรีสอร์ท ราคาที่ดินเริ่มสูงขึ้น นายทุนเริ่มเข้ามาซื้อที่ภายในหมู่บ้าน เพื่อเก็งกำไร และทำธุรกิจสถานประกอบการ

2. 3. ช่วงการเปลี่ยนมือ การถือครองที่ดิน (พ.ศ.2533 – ปัจจุบัน) ผลสืบเนื่องมาจากการก่อสร้างถนนลาดยางที่ทำให้ความต้องการการถือครองที่ดินของคนภายนอกชุมชนและนายทุนมีมากขึ้นประกอบกับสภาพพื้นที่บ้านแม่สะเหนือมีทัศนียภาพสวยงามมีภูเขาล้อมรอบร่มรื่น ทำให้ช่วงปี2533-35 มีการกว้านซื้อที่ดินของนายทุนอย่างเข้มข้น ชาวบ้านเกิน 80%ของหมู่บ้านที่มีที่ดินเป็นโฉนด ส่วนใหญ่จะขายในราคาไร่ละ 500,000 บาท โดยจะขายให้กับโครงการม่อนธารทอง เบลวิลล่า ม่อนม่วนใจ พาราไดซ์ ทำให้ที่ดินทำการเกษตรเปลี่ยนมือไปสู่นายทุน เพื่อเก็งกำไร และทำธุรกิจสถานประกอบการ รวมทั้งกลายเป็นสวนเกษตรขนาดใหญ่ เกิดอาชีพใหม่ขึ้นในชุมชน คือ นายหน้าขายที่ดิน ระบบการผลิตเปลี่ยนไปอย่างสิ้นเชิง การเกษตรที่ทำในพื้นที่ชุมชนถูกเปลี่ยนไปทำนอกชุมชน โดยชาวบ้านที่ขายที่เกือบทั้งหมดจะนำเงินไปซื้อที่นาที่ อำเภอสันป่าตองจะเก็บเป็นค่าเช่ารายปี เป็นเงินหรือข้าวหว่าน รวมทั้งการทำเกษตรในพื้นที่ป่าแทน เกิดการบุกรุกพื้นที่ป่าอย่างต่อเนื่อง เพราะภายในชุมชน พื้นที่ทำกินเหลือน้อย ปัจจุบันพบว่า การถือครองที่ดินภายในชุมชนที่เป็นโฉนดจะเป็นที่อยู่อาศัย ส่วนที่ทำเกษตรจะเป็นที่ที่ทางอุทยานกันให้เป็นเขตพื้นที่ทำกิน และชาวบ้านป่อกบ้านห้วยผักไผ่บางส่วนจะได้รับการจัดสรรที่ทำกินจากโครงการหลวงคนละไม่เกิน 2 ไร่ เพื่อทำการเกษตร ปัจจุบันถึงแม้ที่ทำกินของชาวบ้านส่วนใหญ่ จะไม่มีเอกสารเป็นเพียงพื้นที่จัดสรรการซื้อขายที่ดินยังเกิดขึ้นเป็นระย่นายทุนจะซื้อที่ดินของชาวบ้านไว้เพื่อเป็นบ้านพักตากอากาศ สวนเกษตรหรือแม้กระทั่งรีสอร์ท แม้ว่าจะไม่มีเอกสารสิทธิ์ก็ตาม

ปี 2540 มีการนำพืชชนิดหนึ่งมาปลูกเพื่อการค้ากันมากคือ “ซาโยเต้” เป็นชื่อที่คนท้องถิ่นชอบเรียกหรือมีอีกหลายชื่อที่เรียกกันว่า มะระหวาน บะเขือเครือ หรือบะผักแก้ว(ภาษาพื้นเมืองภาคเหนือ) ผลสามารถกินได้ จะกินดิบหรือจะทำให้สุกแล้วกินก็ได้ ส่วนผลผลิตที่จะนำมาขายก็จะเด็ดยอดขาย ซาโยเต้ เป็นพืชที่ชาวแม่สะเหนือเป็นกลุ่มแรกที่จะนำมาปลูกในพื้นที่ตำบลบ้านปง ต่อมาก็แพร่กระจายกันปลูกทั้งตำบล

การปลูกซาโยเต้นั้นจะต้องให้น้ำสม่ำเสมอตั้งแต่ต้องให้ทุกวัน โดยภายใน 1 วันจะให้ตั้งแต่ 8 โมงเช้าจนถึง 5 โมงเย็น แต่ถ้าฝนตก ก็จะหยุดให้เพราะถ้าให้น้ำมากต้นก็จะเน่าและถ้าอากาศร้อนยอดก็จะไม่ออก ซาโยเต้ชอบอากาศหนาวจะให้ผลผลิตดีมากและราคาแพงเคยได้ราคาสูงสุด กก.ละ 35 บาท ส่วนหน้าร้อนจะเฉลี่ย กก.ละ 12 บาท

3. การจัดการเหมืองฝายในบ้านแม่สะ

ตามสภาพภูมินิเวศน์ของบ้านแม่สะที่มีภูเขาสูง พื้นที่ราบมีน้อย การทำการเกษตรจะทำได้ในพื้นที่ลาดเชิงเขา บางพื้นที่จะมีตาน้ำและน้ำมีความอุดมสมบูรณ์ ในอดีตจึงมีการทำข้าวไร่และทำสวนผลไม้ ส่วนมากจะใช้น้ำฝนและระบบเหมืองฝาย ปัจจุบันการจัดการน้ำเพื่อการเกษตรขององค์กรเหมืองฝาย นับวันจะลดน้อยถอยลงทุกขณะ นอกจากนั้น ปริมาณน้ำในลุ่มน้ำแม่ตาซ้างก็มีไม่พอเพียงต่อการเกษตร ทำให้สรรน้ำแกสมาชิกไม่พอเพียงต่อความต้องการ ประกอบกับพื้นที่นาริมน้ำจากเหมืองฝายถูกขายให้กับกลุ่มนายทุน เพื่อทำธุรกิจสถานประกอบการ เช่น รีสอร์ท บ้านจัดสรร บ้านพักตากอากาศ เหมืองฝายบางแห่งถูกขายไปจนหมด เหมืองฝายที่ยังคงอยู่ เป็นโครงสร้างทางกายภาพของตัวฝาย ได้แก่ ฝายออบบ่อหก ฝายตาด ฝายใหม่ ฝายวังแดง ฝายโด้งเหล้า ฝายห้วยกระเดือ ฝายห้วยปางห้า ฝายโด้งคอยยุง ซึ่งฝายทั้งหมดนี้มีทั้งที่สามารถกระจายน้ำเพื่อทำการเกษตรอยู่เฉพาะบางแห่ง มีไว้เพื่อใช้ประโยชน์ด้านอื่น ส่วนการบริหารจัดการที่มีการคัดเลือกแก่เหมือง แก่ฝาย สูญหายไปหมดแล้ว จะเป็นการประสานงานจัดสรรน้ำกันเองระหว่างผู้ใช้น้ำเท่านั้น สามารถแยกสถานภาพและประเภทขององค์กรเหมืองฝาย ลักษณะคือ 1) องค์กรเหมืองฝายที่ใช้เป็นสมบัติร่วมได้แก่ ฝายออบบ่อหก ฝายออบบ่อหก ฝายโด้งคอยยุง และฝายห้วยปางห้า สมบัติร่วมในที่นี้คือ การใช้น้ำถูกจัดสรรโดยสมาชิกในองค์กรเหมืองฝายร่วมกัน 2) องค์กรเหมืองฝายที่ใช้โดยปัจเจกชน 2 แห่ง คือ ฝายวังแดง ฝายโด้งเหล้า ปัจเจกชนในที่นี้คืออำนาจจัดสรรน้ำถูกจัดสรรโดยเอกชนที่เป็นเจ้าของที่ดิน

ตาราง 3 องค์กรเหมืองฝายบ้านแม่สะ

องค์กรเหมืองฝายที่ใช้เป็นสมบัติร่วม	โครงสร้างทางกายภาพ	สายน้ำที่ใช้	การบริหารจัดการ	กลุ่มผู้ใช้น้ำและการใช้ประโยชน์
1. ฝายใหม่	ฝายคอนกรีต		ผู้ใหญ่บ้านดูแลเหมือนแก่ฝาย	ชาวบ้านแม่สะทุกครัวเรือนต่อปะปาหมู่บ้านมาใช้
2. ฝายออบบ่อหก	ฝายคอนกรีต	ห้วยห้วย	สมาชิกจัดสรรและบำรุงรักษาตนเอง	ทำนาและรีสอร์ท
3. ฝายโด้งคอยยุง	ฝายไม้ไผ่	ห้วยคอยยุง	สมาชิกจัดสรรและบำรุงรักษาตนเอง	ชาวบ้านหมู่ 5 และคนนอกชุมชน ทำสวนลิ้นจี่และชาโยตี้
4. ห้วยปางห้า	ฝายไม้ไผ่	ห้วยปางห้า	สมาชิกจัดสรรและบำรุงรักษาตนเอง	ชาวบ้านหมู่ 5 ทำนา 1 รายพื้นที่ 2 ไร่ 2 งาน ที่เหลือขายให้คนภายนอก ปล่อยให้รกร้างว่างเปล่า

องค์กรเหมืองฝายที่ใช้โดยปัจเจกชน	โครงสร้างทางกายภาพ	สายน้ำที่ใช้	การบริหารจัดการ	กลุ่มผู้ใช้และการใช้ประโยชน์
1. ฝายวังแดง	ฝายเรียงหิน ปัจจุบันพังเพราะ ไม่ได้ใช้	น้ำแม่ตาช้าง	ไม่มี	ขายที่นาให้คนภายนอก ถูกทิ้งให้ว่างเปล่า ไม่ได้ใช้ประโยชน์
2. ฝายไต้งเหล่า	ฝายเรียงหิน ปัจจุบันพังเพราะ ไม่ได้ใช้	น้ำแม่ตาช้าง	ไม่มี	ขายที่นาให้คนภายนอก ถูกทิ้งให้ว่างเปล่า ไม่ได้ใช้ประโยชน์

* รายละเอียดองค์กรเหมืองฝาย คุณภาพนวก “องค์กรเหมืองฝายในกลุ่มน้ำแม่ตาช้าง” รายงานฉบับสมบูรณ์ Phase 3 (มกราคม 2546- มิถุนายน 2547)

4. รูปแบบการใช้น้ำบ้านแม่ฮะ

การใช้น้ำของชาวบ้านในบ้านแม่ฮะ สามารถแยกตามวัตถุประสงค์ของการใช้ได้ 3 ลักษณะใหญ่ ๆ คือ การใช้น้ำภาคการเกษตร การใช้น้ำของธุรกิจสถานประกอบการต่าง ๆ และน้ำสำหรับอุปโภคบริโภค ซึ่งน้ำเพื่อการเกษตรและสถานประกอบการเป็นแหล่งที่ใช้ประโยชน์จากน้ำมากที่สุด จะใช้น้ำจากลำห้วยสาขาของกลุ่มน้ำแม่ตาช้าง ได้แก่ ห้วยปะตี ห้วยฮ่าง ห้วยปูกอง ห้วยฝักไฝ ห้วยข้างหลาม ห้วยปางห้า ห้วยห่านเคือ ห้วยคอยงู ห้วยเฮี้ยะ ห้วยเจียด ห้วยลึก ห้วยอีเคือ (ดู ภาคผนวก ค แผนที่ ลำห้วยสาขากลุ่มน้ำแม่ตาช้าง)

4.1. การใช้น้ำภาคการเกษตร

การใช้น้ำในภาคการเกษตรของบ้านแม่ฮะนั้น จะเป็นการใช้เพื่อพืชสวน โดยเฉพาะลิ้นจี่ และการปลูก “ซาโยเต้” (มะระหวานหรือมะเขือเครือ) ที่ชาวบ้านนิยมปลูกช่วง ต้นปี 2540 ส่วนลำไยและข้าวจะมีการปลูกบ้าง แต่ไม่ถึง 10% ของการปลูกลิ้นจี่ ที่เหลือเป็นกล้วย อะโวคาโด เนื่องจากผลผลิตไม่ค่อยดีและขายไม่ได้ราคา เมื่อเทียบกับลิ้นจี่หรือซาโยเต้ รูปแบบการใช้น้ำนั้น ส่วนใหญ่จะเป็นการใช้น้ำระบบท่อ โดยต่อตรงจากลำห้วยที่ใกล้ที่ดินทำกิน และใช้สปริงเกอร์พ่นน้ำ ถ้าพื้นที่สวนที่มีขนาดใหญ่ตั้งแต่ 10 ไร่ขึ้นไป มักจะมีการขุดบ่อน้ำไว้ และใช้ต่อกับสปริงเกอร์อีกที (เป็นที่สังเกตว่า สวนที่มีขนาดใหญ่เกินกว่า 10 ไร่ จะเป็นของนายทุนหรือคนนอกชุมชน บางคนมีถึง 70 ไร่ และการถือครองที่ดินของนายทุนหรือคนนอกชุมชนไม่ถึง 10 ราย มีมากกว่าคนทั้งหมดบ้านรวมกัน (ดูภาคผนวก รูปแผนที่ 4 แผนที่การใช้ประโยชน์ที่ดิน บ้านแม่ฮะ)

ตาราง 4 ช่วงเวลาการใช้น้ำ พืชที่สำคัญในภาคการเกษตรของ ชาวบ้านแม่สะเหนือ

ชนิดพืช	เดือน											
	ม.ค.	ก.พ.	มี.ค.	เม.ย.	พ.ค.	มิ.ย.	ก.ค.	ส.ค.	ก.ย.	ต.ค.	พ.ย.	ธ.ค.
ข้าว						←	→					
ลิ้นจี่	←			→								
ลำไย		←		→								
ชาโยเต	←				→					←		→

ตัวอย่าง การใช้น้ำของพืชที่สำคัญของบ้านแม่สะ

การปลูก ลิ้นจี่

การให้น้ำ จะทำในช่วงเดือน กุมภาพันธ์-เมษายน ให้น้ำ 3 วัน/ครั้ง โดยจะให้เช้า/เย็น จะใช้เครื่องสูบน้ำจากสระน้ำ/ลำห้วยต่อท่อ สปริงเกอร์ 1 ต้นจะให้น้ำนานประมาณ 30 นาที ส่วนในช่วงอื่นๆก็ปล่อยตามธรรมชาติไม่ต้องให้น้ำมากนัก ไม่ต้องดูแลมากนัก การดูแลจะเน้นเฉพาะในช่วงที่ออกช่อ/เริ่มติดผล ที่จะต้องให้น้ำและใส่ปุ๋ยและพ่นยา/ฮอร์โมน การใส่ปุ๋ยจะใส่ สองครั้งต่อปีคือ ครั้งแรกคือหลังจากเก็บเกี่ยวเสร็จในช่วงฤดูฝนจะใส่ปุ๋ยเคมีสูตร 15-15-15 ประมาณ 1 กระสอบ ครั้งที่สองจะใส่ในขณะที่กำลังออกดอก อีกครั้งประมาณ 1 กระสอบ การพ่นยาและฮอร์โมน จำนวน 3 ครั้งคือ ครั้งแรกช่วงลิ้นจี่ออกดอก/ช่อ ประมาณเดือนมกราคม ครั้งที่สองเดือน กุมภาพันธ์- มีนาคม เป็นช่วงเวลาที่กำลังติดผล และครั้งสุดท้ายคือในช่วงติดผลแล้ว เพื่อป้องกันแมลงกินข้าวผลลิ้นจี่ ในเดือน เมษายนถึงพฤษภาคม ใน 1 ปีจะเสียค่าใช้จ่ายเฉพาะค่ายาประมาณ 2,000 บาท

การปลูกชาโยเต

ตัวอย่างการใช้น้ำปลูกชาโยเต พื้นที่ 2 งาน ปลูก จำนวน 1,000 ต้น ประมาณ 1 ปี ในช่วงฤดูแล้ง(ถ้าฝนตกจะไม่ให้น้ำเพราะถ้ามีน้ำมากต้นจะเน่าและอากาศร้อนมากยอดก็จะไม่ออกมา) จะให้น้ำ เช้า-เย็น ครั้งละ 2-3 ชั่วโมง ทุกวัน การให้จะใช้ปั๊มน้ำต่อจากลำห้วยมาใส่สปริงเกอร์ ให้น้ำ

4.2. การใช้น้ำภาคธุรกิจสถานประกอบการ

การใช้น้ำของกลุ่มธุรกิจสถานประกอบการจะเป็นลักษณะของ รีสอร์ทและโรงแรมเท่านั้น ที่เห็นรูปแบบการใช้น้ำที่ชัดเจน ส่วนสวนเกษตรขนาดใหญ่ ก็จะเป็นการใช้น้ำภาคการเกษตร รูปแบบการใช้น้ำของกลุ่มธุรกิจสถานประกอบการต่างๆ มีดังนี้

2.1 การสร้างฝายกั้นน้ำขนาดเล็กบริเวณต้นน้ำ หรือตาน้ำ และสูบน้ำเก็บไปพักในบ่อ แล้วนำมาใช้ในโรงแรม หรือรีสอร์ท

2.2 สร้างฝายขนาดเล็กหลาย ๆ ฝาย กั้นลำน้ำเป็นทอด ๆ แล้วสูบน้ำเก็บไว้ในบ่อพัก

2.3 ใช้ท่อต่อตรงจากลำห้วยที่มีการสร้างฝายกั้น แล้วนำไปใช้

2.4 สร้างทางน้ำใหม่ โดยแยกจากลำน้ำเดิมแล้วให้ไหลลงในพื้นที่ตนเอง

2.5 ใช้สปริงเกอร์พ่นน้ำ เพื่อให้ความชุ่มชื้นบริเวณสนามหญ้าและสวนดอกไม้

2.6 สถานประกอบการส่วนใหญ่สุภักดิ์ในท้องถิ่นจะเป็นระบบชักโครก

4.3. การใช้น้ำเพื่ออุปโภคบริโภค

ในอดีต ชาวบ้าน หมู่ 5 บ้านแม่สะเหนือ จะอาศัยน้ำจากลำห้วย และบ่อน้ำตื้นดื่มกิน ปัจจุบัน ชาวบ้านทุกครัวเรือนจะมีปะปาหมู่บ้านใช้ โดยปะปาหมู่บ้านจะใช้น้ำจากฝายใหม่ ส่วนน้ำจากลำห้วยสาขาของน้ำแม่ตาซ้างจะนำมาซักผ้า เนื่องจากบางครั้งปะปาหมู่บ้านไม่ไหล บ่อน้ำบาดาลส่วนใหญ่จะใช้ร่วมกันหลาย ๆ บ้านต่อ 1 บ่อ โดยแต่ละหลังก็จะมีเครื่องปั้มน้ำ สูบมาใช้ การใช้น้ำร่วมกันนี้ส่วนใหญ่ จะเป็นเครือญาติที่ปลูกบ้านใกล้เคียงกัน

ส่วนน้ำเพื่อบริโภคนั้น ชาวบ้านส่วนใหญ่จะซื้อน้ำกิน โดยจะซื้อน้ำเป็นถัง ถังละ 25 บาท มี 24 ขวด สาเหตุที่ซื้อนั้น ชาวบ้านกลัวว่าน้ำปะปาภูเขาและน้ำบาดาลไม่สะอาดอาจมีสารเคมีเจือปน และไม่ยุ่งยากด้วย จะมีบางครัวเรือนที่ใช้น้ำปะปาหมู่บ้านและน้ำบาดาลบริโภค แต่จะต้องผ่านการต้มหรือกรองก่อนที่จะนำมาบริโภค

5. มูลเหตุแห่งความขัดแย้ง บ้านแม่สะเหนือ

ตั้งแต่โครงการเร่งรัดพัฒนาชนบท(รพช.) หันมาปรับปรุงเส้นทางล้อเกวียนของชาวบ้านให้เป็นถนนลูกรังในปี พ.ศ. 2515 ทำให้การคมนาคมสะดวก เริ่มมีการอพยพของคนต่างถิ่นมากขึ้น (ในช่วงนี้คนต่างถิ่นส่วนใหญ่จะเป็น"คนเมือง" ที่มีญาติพี่น้องในบ้านแม่สะเหนือ) มีการตั้งบ้านเรือนกันมากขึ้น มีการทำการเกษตรกันมากขึ้น เนื่องจากช่วงก่อนหน้านี้นี้ตั้งแต่ปี พ.ศ. 2504 เป็นต้นมา มีบริษัทยาสูบภาคเหนือมาแนะนำชาวบ้านปลูกยาสูบ และมีโรงบ่มเกิดขึ้นในพื้นที่ มีบริษัทเข้ามาทำสัมปทานไม้สัก และมีโรงโม่หินเกิดขึ้นในหมู่ 4 ตำบลบ้านปาง ทำให้ช่วงนี้ชาวบ้านบ้านแม่สะเหนือ ไม่สนใจทำการเกษตร หันไปเป็นแรงงานรับจ้างกันเป็นจำนวนมาก การทำการเกษตรทำพอยังชีพเท่านั้น จนกระทั่งปี พ.ศ. 2518 ชาวบ้านเลิกทำไร่ยาสูบ เนื่องจากขายไม้ได้ราคา ทำให้ชาวบ้านหันมาปลูกถั่วเหลือง และถั่วลิสงแทน ประกอบกับมีโครงการหลวงเข้ามาในพื้นที่ ในปี

พ.ศ. 2518 ทำให้มีการส่งเสริมการปลูกพืชหลายชนิด และมีการจัดสรรที่ให้ชาวบ้านไปบุกเบิกเป็น ที่ดินทำกิน โดยให้ที่ดินชาวบ้านรายละ 2 ไร่

ปัจจัยเหล่านี้เองทำให้ชาวบ้านมีการบุกเบิก และขยายที่ดินทำกินกันมาก จนกระทั่งปี พ.ศ. 2524 มีการประกาศเขตอุทยานแห่งชาติสุเทพ-ปุย ทำให้พื้นที่บางส่วนของหมู่บ้านถูกผนวกเข้าไป ในเขตอุทยานแห่งชาติด้วย โดยเฉพาะบริเวณพื้นที่ที่ติดกับเขตคอยปุย ทำให้เกิดกรณีประกาศทับ ที่ทำกินของชาวบ้าน การขยายที่ทำกินก็ลดลงไปด้วย ทำให้ชาวบ้านต้องหันไปใช้ประโยชน์จากที่ดิน เดิมของตัวเอง โดยเฉพาะบริเวณสายน้ำแม่เนาไทร ซึ่งเป็นแหล่งต้นน้ำที่อุดมสมบูรณ์ ทำให้มีการ ผลิตแบบเข้มข้นในพื้นที่ การปลูกข้าวไร่เริ่มลดน้อยลง เนื่องจากขยายที่ทำกินยาก จึงต้องเปลี่ยน รูปแบบการผลิตที่ให้ประโยชน์ต่อพื้นที่สูง บางส่วนจึงหันไปปลูกสิ่งเหมือนข้าวมันบ้านคอย ปุย ทำให้เกิดปัญหาความขัดแย้งเรื่องการใช้ น้ำ กับชาวบ้านม้งคอยปุย อยู่บ่อยๆ ซึ่งทั้งสองกลุ่มใช้น้ำจากสายน้ำเดียวกัน ซึ่งชาวบ้านม้งคอยปุยมีการทำสวนล้นจี่มาก่อน และมีการถือครองที่มากกว่า ซึ่งเหตุการณ์การบุกทาบต่อและทำลายสวนล้นจี่ของชาวบ้านม้งคอยปุย ชาวบ้านแม่สะเหนือก็มีส่วนร่วม ด้วย

พื้นที่บ้านแม่สะเหนือนอกจากจะเกิดปัญหาความขัดแย้งระหว่างคนพื้นราบกับชาวบ้านม้งบนที่ สูงแล้ว ยังมีความขัดแย้งระหว่างสถานประกอบการกับชาวบ้านอีก เนื่องจากพื้นที่บ้านแม่สะเหนือ เป็นหมู่บ้านหนึ่งที่มีสถานประกอบการที่หลากหลาย ถึงจะไม่เป็นที่รู้จักเท่าบ้านทุ่งโป่งที่มีกฤษดา คอย แต่มีความหลากหลายของสถานประกอบการมากกว่า มีทั้งรีสอร์ทขนาดใหญ่หลายแห่ง บ้านจัดสรร โรงเรียนนานาชาติ สวนเกษตรขนาดใหญ่ และที่รกร้างที่ไม่ใช้ประโยชน์กว่า 150 ไร่ (ดู รูปแผนที่ 2.4 ประกอบ) สามารถเป็นภาพตัวแทนของกลุ่มสถานประกอบการได้ชัดเจนที่สุด ผลพวงของการขยายที่ดินทำกินของชาวบ้านที่ขยายเกินกว่า 80% (ดูรูปแผนที่ 2.4 และภาคผนวก ซ.) ทั้งที่มีโฉนดและไม่มีใบกรรมสิทธิ์ ทำให้ชาวบ้านไปลักลอบบุกเบิกขยายที่ดินทำกินในเขตป่ามาก ขึ้น บางส่วนก็ไปใช้ที่ดินบริเวณห่างไกลหมู่บ้าน ซึ่งบางส่วนอยู่ในเขตสายน้ำแม่เนาไทรติดกับที่ดิน ทำกินของชาวบ้าน ทำให้เกิดปัญหาแย่งชิงน้ำที่รุนแรงและเข้มข้นกว่าเดิม

การที่บ้านแม่สะเหนือมีการใช้ประโยชน์ที่ดินที่เป็นส่วนของคนนอกชุมชนที่เป็นนายทุน จำนวนมาก ทำให้ชาวบ้านที่อยู่หมู่บ้านอื่น และชาวบ้านบริเวณท้ายน้ำ มองว่า สถานประกอบการ ในพื้นที่เป็นผู้ใช้น้ำมาก เมื่อถึงฤดูแล้งยังใช้สปริงเกอร์รดน้ำต้นไม้ตลอดเวลา มีการทำน้ำพุ และให้ น้ำดอกไม้มั้ทั้งวันทั้งคืน ทำให้ถูกมองว่า “เป็นผู้ใช้น้ำที่ไม่เอื้ออาทรต่อคนในลุ่มน้ำเดียวกัน” จนเกิด ความขัดแย้งกับคณะกรรมการศึกษาฟื้นฟูและจัดการลุ่มน้ำแม่ตาซ่าง (รายละเอียดจะกล่าวในบท ต่อไป)

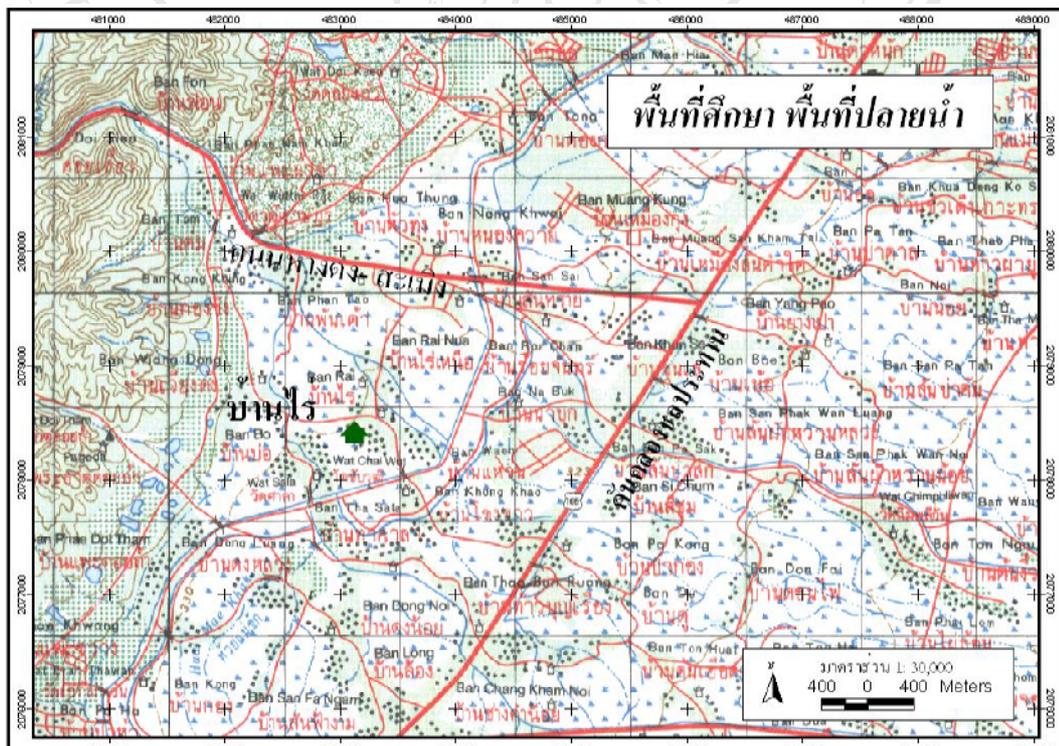
5.5 กรณีศึกษาชุมชนปลายน้ำบริบทชุมชนบ้านไร่

สภาพโดยรวมของชุมชนส่วนปลายของกลุ่มน้ำแม่ตาช้างมักจะเหมือนกัน เป็นชุมชนที่ต้องประสบปัญหาด้านทรัพยากรน้ำตลอดปีเมื่อฤดูน้ำหลากก็ถูกน้ำท่วม ฤดูแล้งก็ทำการเกษตรไม่ค่อยได้ผล การทำไร่ ทำนาขึ้นอยู่กับว่าปีไหนน้ำแล้งน้อยหรือมากเท่าไร แต่ที่ผู้วิจัยสนใจเลือกเป็นพื้นที่ศึกษาเนื่องจากชาวบ้านในบ้านไร่มีบทบาท และในคณะกรรมการศึกษาฟื้นฟูและจัดการลุ่มน้ำแม่ตาช้าง ก่อนข้างเด่นชัดตัวแทนชาวบ้านได้รับคัดเลือกเป็นรองประธานคณะกรรมการฯ มีส่วนร่วมในกิจกรรมตลอด รวมทั้งสภาพการถือครองที่ดิน ที่มีลักษณะคล้ายกับส่วนของกลางน้ำ คือ คนทั้งหมดหมู่บ้านมีที่ดินทำกินไม่ถึง 10 % ของที่ดินทำกินทั้งหมด และถูกขายเป็นบ้านจัดสรรและที่ดินเก็งกำไรหมดแล้ว

1. ลักษณะกายภาพ สังคมและวัฒนธรรม

1.1. ที่ตั้ง อาณาเขต

บ้านไร่ ตั้งอยู่ที่หมู่ 1 ตำบลบ้านแหวน อำเภอหางดง จังหวัดเชียงใหม่ ห่างจากตัวเมืองเชียงใหม่ประมาณ 7 กิโลเมตร และอีก 6 กิโลเมตรจะถึงตัวอำเภอหางดง สามารถเดินทางไปถึงหมู่บ้านโดยอาศัยเส้นทางเลียบบคลองชลประทานแม่แตง-หางดง

รูปแผนที่ 5 แผนที่หมู่บ้านที่ศึกษา พื้นที่ปลายน้ำ

1.2. ลักษณะทางภูมิศาสตร์

บ้านไร่พื้นที่ส่วนใหญ่เป็นที่ราบ น้ำท่วมถึง เหมาะสำหรับการทำการเกษตร บ้างพื้นที่ยังเป็นที่ยังเป็นที่ราบเล็กน้อย เป็นหมู่บ้านที่อยู่ตรงกลางของตำบล ล้อมรอบโดยหมู่บ้านอื่น ๆ ของตำบลบ้านแหวน ทำให้ไม่มีพื้นที่ป่าไม้ ความสูงจากระดับน้ำทะเลต่ำกว่า 400 เมตร เป็นเขตพื้นที่ราบตามแอ่ง (Valley) ซึ่งพื้นที่ส่วนใหญ่เป็นที่ราบและน้ำท่วมถึง ดังนั้นจึงเหมาะสำหรับการทำการเกษตร นอกจากนี้ บ้านไร่ยังเป็นหมู่บ้านที่อยู่ตรงกลางของตำบลบ้านแหวน โดยมีหมู่บ้านอื่นตั้งอยู่ล้อมรอบ ทำให้ไม่มีพื้นที่ป่าไม้ที่อยู่ใกล้หมู่บ้าน

1.3. ลักษณะทางสังคมและประชากร

1.3.1 ประชากร

หมู่บ้านบ้านไร่ ประชากรส่วนใหญ่เป็นคนพื้นที่ราบทั้งหมด เนื่องจากประชากรหนาแน่นมาก ชาวบ้านจึงมีการสร้างบ้านพักอาศัยโดยมีพื้นที่บริเวณบ้านแคบมาก และพื้นที่นาที่เคยอยู่ล้อมรอบหมู่บ้าน ปัจจุบันได้ถูกขายไปถึงร้อยละ 80 ของพื้นที่นาเดิม และพื้นที่เหล่านี้ได้ถูกปรับเปลี่ยนเป็นบ้านจัดสรรและบ้านพักอาศัยไปหมดแล้ว โดยมีครัวเรือนทั้งสิ้น 222 ครัวเรือน แบ่งออกเป็น 2 ปีกบ้าน คือ ปีกบ้านไร่ (บ้านหลัก) มีครัวเรือน 195 ครัวเรือน ปีกบ้านกองจิง 27 ครัวเรือน มีประชากรทั้งสิ้น 551 คน ชาย 284 คน หญิง 267 คน

1.3.2 การตั้งถิ่นฐานบ้านเรือน

ในอดีตการตั้งบ้านเรือนยังไม่หนาแน่นเหมือนปัจจุบัน แต่ละครอบครัวจะปลูกบ้านอยู่ห่างกัน กระจายกันตามเส้นทางถนนและลำเหมือง แต่ปัจจุบันการตั้งบ้านเรือนในบ้านไร่ มีความหนาแน่นสูง หมู่บ้านนี้แบ่งออกเป็น 2 ปีกบ้าน ปีกบ้านไร่ และ ปีกบ้านกองจิง และตั้งบ้านเรือนอยู่ท้ายหมู่บ้านซึ่งอยู่ติดกับบ้านหนองควาย ทำให้คนบ้านปีกบ้านกองจิงมีความใกล้ชิดกับคนบ้านหนองควายมากกว่าคนบ้านไร่ โดยชาวบ้านจะปลูกบ้านใกล้ ๆ กัน เช่น กลุ่มท้ายหมู่บ้านออกไปจะเป็นที่นาผืนเดียวติดต่อกัน ต่อจากนั้นก็จะเป็นที่ตั้งของชุมชนอื่น พื้นที่ชุมชนไม่สามารถจะขยายออกไปได้มากกว่านี้ เนื่องจากบ้านไร่พื้นที่ส่วนใหญ่จะอยู่บริเวณตอนกลางของตำบลบ้านแหวน ล้อมรอบด้วยหมู่บ้านอื่น เนื่องจากบ้านไร่อยู่ไม่ห่างจากตัวเมืองเชียงใหม่ทำให้ชุมชนมีคนภายนอกเข้ามาซื้อที่ดินทำบ้านจัดสรรและซื้อไว้เก็งกำไรเป็นจำนวนมาก ทำให้ปัจจุบันชาวบ้านในชุมชนมีที่ทำกินที่เป็นของตัวเองรวมกันไม่ถึง 10 % นอกนั้นเป็นที่ดินของนายทุนและคนนอกชุมชน

1.3.3 วัฒนธรรมประเพณี

ลักษณะทางวัฒนธรรมและประเพณีของคนบ้านไร่ซึ่งอยู่ปลายน้ำไม่แตกต่างจากชุมชนกลางน้ำของกรณีศึกษาบ้านแม่สะเหนือ ตำบลบ้านปาง เนื่องจากชาวบ้านส่วนใหญ่เกิน 95% เป็นกลุ่มคนที่เรียกตัวเองว่า “คนเมือง” ยังมีความผูกพันกับพุทธศาสนา วัฒนธรรมยังเป็นศูนย์รวมของชุมชน ระบบเครือญาติยังเป็นลักษณะ โครงสร้างเช่นเดียวกับกลุ่มเครือญาติในหมู่บ้านอื่น ๆ ในภาคเหนือ ยังมีการยึดถือเอาความสัมพันธ์ระหว่างผู้สืบสายของปู่ย่า ตายาย และบรรพบุรุษเดียวกันเป็นสำคัญ ช่วงสำคัญของชีวิต เช่น การแต่งงาน การบวช การอุปถัมภ์ศิษย์ ยังมีความช่วยเหลือกันเสมอทั้งญาติทางฝ่ายชายและฝ่ายหญิง

ถึงแม้จะมีความเปลี่ยนแปลงทางด้านระบบการผลิตและการถือครองที่ดินที่ส่งผลถึงระบบทางด้านเศรษฐกิจที่ทำให้เกิดการเปลี่ยนแปลงทางด้านสังคม วิธีการผลิตแบบใหม่ อาชีพที่พึ่งพิง การเกษตรและธรรมชาติ กลายเป็นแรงงานนอกภาคการเกษตร การช่วยเหลือเรื่องแรงงานระหว่างคนในชุมชนน้อยลง การช่วยเหลือถูกแทนด้วยการจ้างเป็นเงิน ทำให้เกิดแรงงานรับจ้างหลายประเภทในหมู่บ้านทั้งในและนอกชุมชน ชาวบ้านมีงานทำตลอดปี ใช้เวลาไปกับการทำงานรับจ้าง ทำให้วัฒนธรรมประเพณีบางอย่างในชุมชนไม่ค่อยมีคนสนใจ ถึงแม้ชุมชนจะมีลักษณะตัวใครตัวมันมากขึ้น แต่ก็ยังไม่ถึงระดับของสังคมเมือง ภาพรวมของความสัมพันธ์ทางสังคมในชุมชนก็ยังคงพึ่งพากันอยู่

1.4. การประกอบอาชีพ

ในระยะแรกของการตั้งถิ่นฐานการประกอบอาชีพของชาวบ้าน ก็เป็นเช่นเดียวกับสังคมหมู่บ้านในภาคเหนือ คือผลิตแบบยังชีพมากกว่าการค้า ทำการเกษตรเป็นหลัก ทำนา ทำสวน และใช้แรงงานคน แรงงานสัตว์ เป็นหลัก

นับตั้งแต่ทศวรรษที่ 2530 เป็นต้นมา ชาวบ้านไร่แทบจะเรียกว่าชาวนมไม่ได้แล้ว เนื่องจากสมาชิกส่วนใหญ่ในชุมชนละทิ้งอาชีพทำนา ไปประกอบอาชีพอย่างอื่นเป็นส่วนใหญ่ โดยเฉพาะการรับจ้างทั้งที่ภายในชุมชนเองและนอกชุมชน

2. การถือครองที่ดินและระบบการผลิต

ช่วงเวลาของการเปลี่ยนแปลงการใช้ที่ดินและระบบการผลิตของชาวบ้านในบ้านไร่ ซึ่งอยู่ปลายน้ำก็ไม่แตกต่างจากบ้านแม่สะเหนือ ตำบลบ้านปาง ซึ่งอยู่กลางน้ำ คนต่างถิ่นเข้ามาถือครองที่ดินจำนวนมาก จากทำนามาเป็นรับจ้าง ที่นากลายมาเป็นบ้านจัดสรร ที่นาของคนในชุมชนกลายเป็นที่ดินเก็งกำไร และที่นาเช่าจากนายทุนที่สำคัญ การถือครองที่ดินของชาวไร่ชาวนา

ทั้งหมดรวมกันทั้งหมดบ้านประมาณ 30 ไร่ มีน้อยกว่านายทุนรายเดียวที่มีที่นาให้เช่าที่ซื้อจากคนในชุมชน คือ มีประมาณ 200 ไร่ (ดู รูปแผนที่ 6 แผนที่การใช้ประโยชน์ที่ดินบ้านไร่) สามารถแบ่งช่วงเวลาทางประวัติศาสตร์ให้เห็นถึงพลวัตและการเปลี่ยนแปลงในการถือครองที่ดินของชาวบ้านบ้านไร่ดังนี้

2.1 ช่วงการตั้งถิ่นฐานและการพึ่งตนเอง (การตั้งถิ่นฐาน – พ.ศ.2499) ชุมชนดั้งเดิมของบ้านไร่นั้น จากการบอกเล่าของคนเฒ่าคนแก่ บริเวณหมู่บ้านเป็นที่ไร่ของคนเมืองที่เอาไ่ว้ปลูกพืชไร่ พืชสวน มาก่อน หลังจากที่ทำนาแล้ว เมื่อมีการขยายตัวของประชากรรอบ ๆ พื้นที่ปลายน้ำ รวมทั้งมีการอพยพคนส่วนปลาย ๆ อำเภอลำปาง ระบบการผลิตที่เป็นการทำงานเป็นหลัก อาศัยแรงงานในครอบครัวเป็นหลัก และแลกเปลี่ยนแรงงานในหมู่เครือญาติและในหมู่เพื่อนบ้าน การแลกเปลี่ยนแรงงานที่เกิดขึ้นตอนปลูกข้าวและเกี่ยวข้าว คนเมืองเรียกกันเป็นประเพณีว่า “การเอามือเอารวัน” วิธีการทำนานอกจากอาศัยแรงงานคนแล้ว ยังใช้แรงงานสัตว์และใช้เครื่องมือง่าย ๆ เช่นการไถ และคราดเป็นหลัก ส่วนน้ำในการทำนาก็อาศัยจากน้ำฝนและน้ำจากเหมือง บางทีสามารถทำนา ได้ 2 ครั้ง

ชาวบ้านในบ้านไร่ยังเลี้ยงสัตว์ไว้ในบ้านบ้าง เช่น หมู เป็ด ไก่พื้นเมือง วิธีเลี้ยงก็ให้หากินตามธรรมชาติ ส่วนสัตว์เลี้ยงไว้ใช้งานจะทำคอกกันไว้ต่างหาก อาจเป็นใต้ถุนบ้าน หรือได้ขุดขี้ข้าว เนื่องจากพื้นที่ของบ้านไร่ไม่ได้ติดป่าเหมือนหมู่บ้านที่อยู่กลางน้ำ การเก็บของป่าล่าสัตว์ บางบ้านต้องไปเก็บเห็ด เก็บหน่อและล่าสัตว์ในป่าของตำบลบ้านปางและจะหาปลาจากหนองน้ำ และทุ่งนา

2.2 ช่วงการปรับเปลี่ยนระบบการผลิตและการจัดการน้ำ (พ.ศ.2500-2529) การที่ภาคเหนือมีการเปลี่ยนแปลงระบบเศรษฐกิจที่ยังชีพเข้าสู่การค้าทั้งภาค บ้านไร่ก็เริ่มปรับเปลี่ยนไปตามกระแส เริ่มมีการปรับเปลี่ยนที่ไร่ที่สวนเป็นที่นามากขึ้น ด้านการแรงงานในภาคการผลิตยังเน้นแรงงานที่เป็นครัวเรือนและพึ่งพาคนในชุมชน เช่นเดียวกับยุคแรก ๆ และช่วงนี้เองก็เกิดมีการรับจ้างแรงงานทั้งคนหมู่บ้านและจากนอกหมู่บ้าน เนื่องจากแรงงานในชุมชนไม่พอและต้องใช้แรงงานกับระบบการผลิตของคน กอรบกับชาวบ้านเริ่มมีการปลูกถั่วเหลืองตั้งแต่ทศวรรษที่ 2500 เป็นต้นมา การทำการเกษตรยังเข้มข้นมาอีก ตั้งแต่กรมชลประทานได้เริ่มสร้างคลองชลประทานแม่แตง-หางดง ตั้งแต่ปี 2509 เสร็จสิ้นเมื่อปี 2516 ซึ่งคลองชลประทานแม่แตง-หางดง ระบายน้ำมาจากน้ำแม่แตง ที่มีต้นกำเนิดที่เขานุกป่าแพ่ง ในเทือกเขาแดนลาวซึ่งเป็นเส้นกั้นพรมแดนไทย-พม่า ในพื้นที่อำเภอเชียงดาว มีความยาวทั้งสิ้น 135 กิโลเมตร ก่อนที่จะไหลลงแม่น้ำปิง ชลประทานแม่แตง-หางดง มีโครงการส่งน้ำและบำรุงรักษาแม่แตงรับผิดชอบในการกระจายน้ำมายังพื้นที่การเกษตร ครอบคลุม 5 อำเภอ คือ อำเภอแม่แตง อำเภอแม่ริม อำเภอเมือง อำเภอหางดง

และอำเภอสันป่าตอง โดยระบบส่งน้ำมีทั้งสิ้น 23 คลองซอย มีท่อพิเศษส่งน้ำเข้านาอีก 3 สาย มีคลองแยกเข้านาจำนวน 38 สาย รวมความยาวทั้งสิ้น 238,588 กิโลเมตร (สำนักงานชลประทานที่ 1 เชียงใหม่ ,2536 เอกสารอัดสำเนา)โดยพื้นที่ปลายน้ำใช้คลองซอยที่ 20,21,22 โดยคลองซอยที่ 21 จะตัดลอดผ่านสายน้ำแม่ตาช้างที่ ตำบลหนองควาย ตำบลน้ำแพร่ และตำบลบ้านแหวน ทำให้ชาวบ้านในตำบลเหล่านี้บางส่วนรวมจนไปถึง ตำบลที่เหนือของอำเภอหางดง ที่ใช้ประโยชน์จากกลุ่มน้ำแม่ตาช้าง สามารถใช้น้ำจากชลประทานแม่แตงได้ ทำให้ชาวบ้านที่เคยใช้น้ำจากกลุ่มน้ำแม่ตาช้าง มีทางเลือกในการใช้น้ำได้อีกทางหนึ่ง และชาวบ้านบางส่วนของ ตำบลหนองควาย ตำบลน้ำแพร่ และตำบลบ้านแหวน เท่านั้นที่สามารถใช้น้ำจากกลุ่มน้ำแม่ตาช้างเพียงอย่างเดียวเท่านั้น และส่งผลให้การจัดการน้ำภายในชุมชนเริ่มเปลี่ยนแปลง ชาวบ้านที่เป็นสมาชิกฝ่ายเหมืองหมู่น้ำ หันไปใช้น้ำของชลประทานแม่แตง

ช่วงนี้เริ่มมีพ่อค้าจากในตัวเมือง เข้ามารับซื้อข้าวและผลิตผลทางการเกษตรอย่างอื่น รวมทั้งนำสินค้าบางอย่างมาขายในชุมชน ทำให้ชาวบ้านเริ่มมีความต้องการเงิน เพื่อจับจ่ายใช้สอย กับเครื่องอุปโภคบริโภคมากขึ้น ชุมชนจึงต้องขายผลิตผลทางการเกษตรและเริ่มผลิตอย่างเข้มข้น การผลิตเริ่มใช้ปุ๋ยบำรุงดิน ยาปราบศัตรูพืช แม้แต่พันธุ์พืชก็เป็นพันธุ์ใหม่ที่ตามตลาดต้องการ ไม่ใช่พันธุ์พื้นเมืองดังในช่วงก่อน นอกจากนั้นยังทำการผลิตตลอดปี เมื่อปลูกข้าว เก็บเกี่ยวเสร็จก็ปลูกถั่วเหลืองต่อทันที โดยไม่ปล่อยให้ดินว่าง จากปัจจัยภายนอกที่ผลักดันให้บ้านไร่เกิดการผลิตเพื่อการค้า ซึ่งเป็นปัจจัยที่ทำให้ชาวบ้านมีความลำบากยิ่งกว่าเดิม เพราะชาวบ้านต้องผลิตข้าวเพื่อขายในตลาด ซึ่งไม่มีอำนาจต่อรอง ความต้องการใช้เงินอันเนื่องมาจากการซื้อปุ๋ยบำรุงดินและยาฆ่าแมลง ซึ่งเป็นต้นทุนในการผลิตและความต้องการซื้อสินค้าที่พ่อค้าจากในเมืองมาขายถึงในหมู่บ้าน ทำให้ชาวบ้านต้องผลิตพืชที่สองอย่างเป็นลำเป็นต้น ชาวบ้านปลูกข้าวปีละครั้ง บางปี 2 ครั้ง และยังปลูกถั่วเหลืองอีกชนิดหนึ่ง

การทำงานในยุคนี้ต้องอาศัยต้นทุนในการผลิตสูงกว่ายุคแรก เนื่องมาจากการใช้เทคโนโลยีการผลิต เช่น รถไถ ก็ต้องจ้างและใช้ปุ๋ยเคมีแทนปุ๋ยคอกบำรุงดิน และยากำจัดโรคแมลงต่าง ๆ ชาวบ้านที่ชาวบ้านเลือกปลูกจะเปลี่ยนมาเป็นพันธุ์ใหม่ เพราะขายได้ราคาดีและรสชาติอร่อยกว่า พันธุ์พื้นเมืองที่เคยปลูกมาก่อน ได้แก่ พันธุ์ กข.6 กข.7 (ข้าวเจ้า) หรือพันธุ์สันป่าตอง 60 (ข้าวเหนียว) ซึ่งพันธุ์เหล่านี้มีความทนและแข็งแรงน้อยกว่าพันธุ์พื้นเมือง จึงมีการดูแลมากกว่า ต้นทุนการผลิตก็สูงตามด้วย

2.3 ช่วงการเปลี่ยนมือการถือครองที่ดินและวิกฤตน้ำ (พ.ศ.2530-ปัจจุบัน) ตั้งแต่การสร้างถนนเลียบกั้นคลองชลประทาน แม่แตง เสร็จ ปี 2516 ถนนวงแหวนรอบดอยสุเทพ จากอำเภอหางดงไปอำเภอลำปางและจากแม่ริมไปจดอำเภอลำปาง เสร็จในปี 2526 และถนนสายเชียงใหม่แม่ริม

เป็นถนน 4 ช่องทางสายแรกที่อยู่ต่างอำเภอ สร้างเสร็จในปลายปี 2532 ถนนเหล่านี้ทำให้เกิดความสะดวกในการเดินทางเข้าสู่อำเภอหางดง รวมทั้งในบ้านไร่ด้วย นักธุรกิจ นักค้าที่ดิน อาศัยการเดินทางที่ไปมาระหว่างอำเภอหางดงกับตัวเมือง รวมทั้งสนามบิน ใช้ระยะเวลาสั้น เป็นแนวคิดที่จะซื้อที่ดินบริเวณบ้านไร่เพื่อจะทำบ้านจัดสรร และที่ดินเก็งกำไรเพื่อเป็นหลักในการโฆษณาขายที่ดิน ประกอบกับปี 2533-2534 เป็นยุคเศรษฐกิจฟองสบู่ ที่ดินมีราคาแพง ธุรกิจทางด้านที่ดินกำลังทำรายได้ดี ชาวไร่ต่างพากันขายที่นาให้แก่นายทุน โดยเฉพาะผู้ที่ถือครองที่ดินหรือที่นามาก ก็จะเริ่มแบ่งขายเป็นบางส่วน เอาไว้ทำนาบางส่วน บางรายที่มีที่ดินหรือที่นามาก ก็จะขายทั้งหมด และชาวบ้านส่วนใหญ่เมื่อขายที่นาหรือที่ดินได้ ก็จะไปซื้อที่นาต่างตำบลหรือต่างอำเภอ เช่น ที่นาดำบลน้ำแพร่ ตำบลหางดง อำเภอหางดงหรือที่นาบริเวณอำเภอสันป่าตอง เป็นต้น

นายทุนกลุ่มแรกได้เข้ามาซื้อที่ดิน ที่นา ของชาวบ้านบ้านไร่ เพื่อทำบ้านจัดสรร จากนั้นชาวบ้านก็ทยอยขายกันทั้งหมด โดยเฉพาะป๊อกบ้านไร่ ที่มีเกือบ 200 ครัวเรือน ที่มีการขายที่ให้นายทุนเพื่อทำบ้านจัดสรร และเก็งกำไร จากการคุยกับชาวบ้านหลายคนที่ย้ายที่ดินนั้น ปัจจัยที่ทำให้เกษตรกรบ้านไร่ ขายที่ดินทำกินนั้น จะมีหลากหลายเหตุผล สามารถสรุปประเด็นเป็น 4 ข้อหลัก คือ **ปัจจัยแรก เป็นปัจจัยทางด้านเศรษฐกิจ** 1) รายได้จากผลผลิตการเกษตรไม่แน่นอน ขึ้นอยู่กับความต้องการของตลาด บางครั้งทำให้ขายผลผลิตยาก ราคาต่ำ และถูกพ่อค้าคนกลางลดราคาซื้อผลผลิต 2) ราคาที่ดินที่มีราคาสูงอย่างไม่เคยเป็นมาก่อน 3) ภาวะที่ชาวบ้านเชื่อว่ารายได้ไม่พอกับรายจ่าย และมีการกู้เงินจากผู้อื่นเป็นประจำ ไม่ว่าจะกู้ในระบบหรือนอกระบบ ด้วยสาเหตุหลายประการ โดยเฉพาะเงินกู้ในระบบที่มีอัตราดอกเบี้ยค่อนข้างสูง ประกอบกับภาวะการผลิตมักขึ้นอยู่กับสภาพภูมิอากาศและราคาตลาด ทำให้ชาวบ้านบางส่วนที่กู้เงินมาไม่อาจส่งคืนเงินกู้ได้ตามกำหนดเวลา **ปัจจัยที่สอง เป็นปัจจัยทางสังคมที่เกษตรกรส่วนใหญ่มีฐานะยากจน** อาชีพหลักเป็นการทำการเกษตรเป็นงานหลักและรายได้ไม่แน่นอน ลูกหลานไม่ต้องการประกอบอาชีพทางการเกษตร เมื่อเห็นเพื่อนบ้านขายที่ดินทำกินและสามารถเปลี่ยนสถานภาพทำให้การครองชีพดีขึ้น 2) ชาวบ้านบางส่วนต้องการจะเปลี่ยนอาชีพ จำเป็นต้องใช้ทุน ก็จำเป็นต้องขายที่ **ปัจจัยที่สาม เป็นปัจจัยทางด้านประชากร** ที่ชาวบ้านบ้านไร่ ที่เกิดการขาดแคลนเรื่องแรงงานภาคเกษตรกรรมเนื่องจากชาวบ้านบางส่วนเริ่มขายที่เปลี่ยนอาชีพ และการเจริญเติบโตของเมืองเชียงใหม่ ที่ทำให้มีการลงทุนและจ้างงานจำนวนมาก 2) ชาวบ้านรุ่นหนุ่มสาวไม่นิยมประกอบอาชีพเกษตรกรรม แต่ไปเลือกอาชีพรับจ้างในเมือง และไปเรียนหนังสือในตัวเมืองเชียงใหม่มากขึ้น ส่งผลให้เกิดภาวะการขาดแคลนแรงงานภาคการเกษตร แรงงานที่เหลือจึงมีอายุมาก ทำให้เจ้าของที่ดินที่ทำการเกษตร ต้องลดพื้นที่ทำกินลง จนกระทั่งขายไปในที่สุด **ปัจจัย**

สุดท้าย เป็นปัจจัยทางด้านอื่น ๆ ที่มีความสำคัญที่ถือเป็นปัจจัยหลักที่ชาวบ้านบอกว่ามีน้ำหนักทำให้ชาวบ้านไร่ขายที่ดินเป็นจำนวนมาก แบ่งเป็น 2 ประเด็น คือ ประเด็นแรก การถือครองที่ดินของชาวบ้านเป็นการทำการเกษตรขนาดเล็ก ไม่สามารถจะทำรายได้ให้พอเพียงต่อการยังชีพ และชาวบ้านไม่สามารถจะขยายที่ทำกินให้มากกว่าเดิมได้ เนื่องจากสภาพหมู่บ้าน ชุมชนเป็นที่ราบส่วนใหญ่ จะไม่มีพื้นที่ป่าเหมือนกับชาวบ้านที่อยู่กลางน้ำ หรือต้นน้ำ จึงเป็นสาเหตุให้ชาวบ้านจำเป็นต้องขายที่ดินที่มีราคาสูง แล้วจึงไปซื้อที่ราคาถูกลงพื้นที่ห่างไกลออกไปเพื่อทำการเกษตร ประเด็นที่สอง แรงกดดันรอบ ๆ ที่ทำกิน เนื่องจากมีชาวบ้านบางส่วนที่ไม่ต้องการขายที่ดิน ที่นาของตนเอง เก่นายทุน แต่เมื่อรอบ ๆ ที่นาของตนเองถูกขายให้กับนายทุนเกือบหมด พื้นที่ทำกินถูกปิดล้อมด้วยที่ของนายทุน บางส่วนนายทุนได้ปิดทางเข้าออกเดิมของเกษตรกรที่ใช้เป็นทางเข้าออก บางส่วนได้ถมที่ดินขวางการไหลของน้ำ ลูกล้าล้าเหมือง ทำให้พื้นที่นาของชาวบ้านที่อยู่ตรงกลางไม่ได้รับน้ำอย่างเพียงพอ ทำให้ต้องตัดสินใจอย่างจำยอม ประเด็นสุดท้าย เกิดภาวะการขาดแคลนน้ำอย่างซ้ำซากและรุนแรงขึ้นเรื่อย ๆ เริ่มรุนแรงตั้งแต่ปี 2528 ที่เกิดปัญหาการขาดแคลนน้ำทั้งตำบลโดยเฉพาะช่วงหน้าแล้งที่มีการปลูกถั่วลิสง และถั่วเหลือง ถึงแม้ว่าชาวบ้านบางส่วนสามารถใช้น้ำชลประทานแม่แดง ได้ก็ตาม โดยเฉพาะปี 2533-2534 เกิดวิกฤตการขาดแคลนน้ำอย่างรุนแรง น้ำในลำเหมืองแห้ง รวมทั้งน้ำจากคลองชลประทานแม่แดง ก็เกิดปัญหาการขาดแคลนน้ำเหมือนกัน ชาวบ้านส่วนใหญ่ก็ปรับตัวในการใช้ที่ดินตลอดเวลาทั้งเริ่มลดการใช้ที่ดินทำการเกษตร เพื่อให้พอเหมาะกับปริมาณน้ำในลำเหมือง ปรับเปลี่ยนการผลิตที่จากทำนาได้ 2 ครั้ง ต่อปี มาทำ 1 ครั้งต่อปี หน้าแล้งเลิกการปลูกถั่วลิสงเหลือแต่การปลูกถั่วเหลือง เนื่องจากถั่วลิสงต้องการน้ำมากกว่า

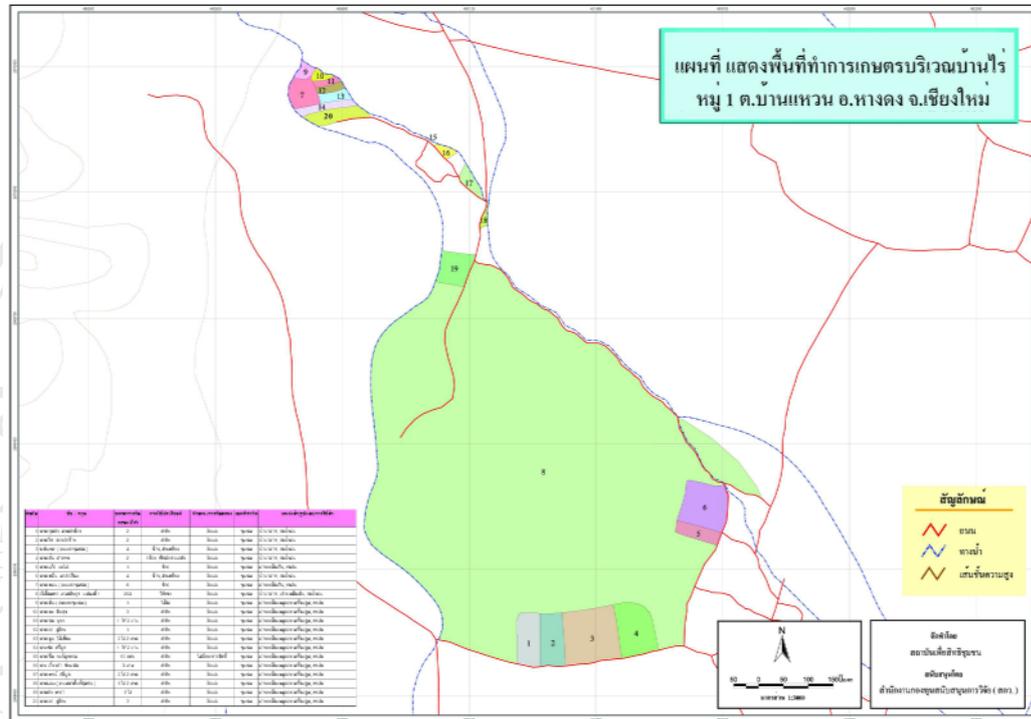
จากปัจจัยเหล่านี้ส่งผลให้ชาวบ้านบ้านไร่ มีการเปลี่ยนมือผู้ถือครองที่ดินอย่างมากมายเริ่มตั้งแต่ขายที่ดินให้แก่ชาวบ้านด้วยกันเอง ภายในหมู่บ้าน ขายให้แก่นายทุนโดยการแบ่งขายบางส่วน สุดท้ายก็ขายให้แก่นายทุนจนหมด ปัจจุบันปี 2547 การถือครองที่ดินของชาวบ้านที่เป็นกรรมสิทธิ์ของคนในชุมชนเอง มีไม่ถึง 10 % จากการถือครองที่ดินทำกินทั้งหมด

เมื่อการถือครองที่ดินถูกเปลี่ยนมืออย่างรวดเร็ว รวมทั้งการใช้ประโยชน์จากที่ดินก็เปลี่ยนแปลงไปมาก ระบบการผลิตของชาวบ้านย่อมเกิดการเปลี่ยนแปลงไปเช่นกัน โดยเริ่มตั้งแต่ช่วงต้นทศวรรษที่ 2530 ผลผลิตทางการเกษตรของชาวบ้านบ้านไร่ ที่ต้องตอบสนองระบบตลาดมากขึ้น ระบบการผลิตของชุมชนที่พึ่งพาเมืองมาก ทั้งในแง่ของทุนและเครื่องมือการผลิตสมัยใหม่ ถึงแม้ว่าการถือครองที่ดินถูกเปลี่ยนมือไปสู่ นายทุนมาก ชาวบ้านก็ยังทำการเกษตรกันอยู่ แต่บทบาทจะอยู่ในลักษณะการเช่าที่นาไม่ใช่เป็นกรรมสิทธิ์ของตัวเอง ลักษณะค่าเช่าที่นามีหลายรูปแบบ ซึ่งจะกล่าวในช่วงต่อไป ซึ่งปัจจัยหลายด้านที่กล่าวมาทำให้ชาวบ้านบ้านไร่เปลี่ยน

สถานภาพบทบาทและเทคโนโลยีด้านการผลิต ช่วงนี้เองชาวนาในบ้านไร่มีการใช้รถไถเดินตามมากขึ้น จำนวนชาวนายังคงไถนาด้วยแรงสัตว์แทบจะไม่มีเลยในช่วงนี้ ถ้าปีไหนน้ำดีก็จะมีการเพาะปลูกอย่างเข้มข้นหมุนเวียนเกือบตลอดปี ถ้าปีไหนน้ำน้อยหรือแห้งแล้งชาวนาก็จะลดการปลูกพืชนอกฤดูทำนา ทำให้การทำมาหากินของชาวบ้านไร่หลากหลายขึ้น ชาวบ้านไร่ไม่จำเป็นต้องทำนาเพียงอย่างเดียว เนื่องจากระบบเศรษฐกิจสมัยใหม่ได้ส่งผลกระทบต่อวิถีชีวิตทางด้านเศรษฐกิจของชาวบ้านไร่ เช่นเดียวกับหมู่บ้านชนเมือง ในภาคเหนือทั่วไป โดยเฉพาะจังหวัดเชียงใหม่จะได้รับผลกระทบมากกว่าที่อื่น ๆ แรงกระตุ้นให้เกิดความต้องการเงินตราแลกเปลี่ยนสินค้าอุปโภค ทำให้ชาวบ้านไร่ มีหลากหลายอาชีพและสถานะทั้งเป็นชาวนา แรงงานรับจ้าง จะปรับเปลี่ยนไปทุกปีด้วย สภาพบริบทแตกต่างกันไปทั้งสภาพดินฟ้าอากาศ ระบบตลาด และอัตราการจ้างงาน

การผลิตส่วนมากของชาวบ้านไร่ คือ การทำนา ปลูกถั่วเหลืองและปลูกลำไยบ้าง ซึ่งปริมาณข้าวจากการทำนา และแนวโน้มนั้นในจำนวนผู้เช่านาทั้งหมดนี้ เกือบ 90% จะเช่าที่นายนายทุน โดยเฉพาะรายใหญ่ที่มี 200 กว่าไร่ ที่แบ่งซอยให้ชาวบ้านได้เช่ากัน โดยเฉลี่ยแล้วจะเช่าประมาณคนละ 5 ไร่ ในการเช่าคนอื่นทำนี้ มีหลายลักษณะ บางส่วนก็เป็นค่าเช่าแบบ “ทำนาผ่า” นั่นหมายถึง เมื่อผลผลิตออกมาต้องแบ่งกับเจ้าของนาแทนค่าเช่าที่จะเป็นตัวเงิน แล้วแต่จะตกลงว่าเท่าไร ส่วนนอกฤดู ผู้เช่าบางคนอาจจะปลูกถั่วเหลือง หอม หรือกระเทียมตามต้องการ ส่วนใหญ่ก็จะปลูกถั่วเหลือง โดยจะไม่ต้องเสียค่าเช่านาอีกและบางส่วนผู้ที่ปลูกถั่วเหลืองอาจจะไม่ใช่ผู้เช่าทำนาก็ได้ อาจจะเป็นคนอื่นมาทำต่อ และไม่เสียค่าเช่าปลูกถั่วเหลืองเหมือนกัน แต่จะต้องปรับหน้าดินและแผ้วถางที่ก่อนจะทำนาครั้งต่อไป ให้แก่ผู้เช่านา จากการพูดคุยกับครอบครัวที่ยังยึดอาชีพทำนาอยู่ และไม่ไปประกอบอาชีพอื่น ชาวนาเหล่านี้ให้เหตุผลว่า “เคยทำนาตั้งแต่อดีต ทำอย่างอื่นไม่เป็น เลือกรับทำดีกว่าถึงแม้จะมีความเสี่ยงที่จะขาดทุนหรือได้ผลผลิตไม่ดีก็ตาม” กลุ่มนี้ส่วนใหญ่จะเป็นชาวบ้านที่มีอายุมากและเหตุผลหนึ่งก็เพื่อเก็บไว้กินเอง

2. 4. แผนที่การใช้ประโยชน์ที่ดินบ้านไร่

รูปแผนที่ 6 แผนที่การใช้ประโยชน์ที่ดินบ้านไร่

ที่มา : รายงานฉบับสมบูรณ์ โครงการศึกษาฟื้นฟูและจัดการลุ่มน้ำแม่ตาช้าง 2547

3. รูปแบบการใช้น้ำ

เนื่องจากชาวบ้านไร่มีอยู่ด้วยกัน 2 ปีกบ้าน โชนบ้านไร่ซึ่งมีบ้านเรือนตั้งอยู่หนาแน่นเกือบร้อยครัวเรือน และโชนบ้านทองจิง ซึ่งมีครัวเรือน 2-3 ครัวเรือน และอยู่ห่างกันประมาณ 1 กิโลเมตร ซึ่งการใช้น้ำค่อนข้างจะแตกต่างกันทั้งอุปโภคบริโภค มีลักษณะทางการใช้ สามารถแยกได้ 2 ลักษณะใหญ่ ๆ คือ น้ำเพื่อการเกษตรจะเป็นกรใช้น้ำเพื่อการทำนาเป็นหลักและน้ำเพื่อการอุปโภคบริโภค

3.1 รูปแบบน้ำเพื่อการเกษตร

การทำนาการเกษตรของชาวบ้านไร่จะทำนาปลูกพืชหลัก ๆ อยู่ 3 ชนิด คือ ข้าว ถั่วเหลืองและลำไย ซึ่งที่นาปลูกข้าวมีประมาณ 200 กว่าไร่ แต่ประมาณ 90% เป็นของนายทุนให้ชาวบ้านเช่าทำนา โดยจะเก็บเงินเป็นเงินรายปี ถั่วเหลืองจะปลูกหลังจากทำนา ส่วนลำไยชาวบ้าน

จะปลูกไม่มาก มีไม่ถึง 10 สวน พื้นที่รวมกันไม่เกิน 20 ไร่ และบางส่วนจะปลูกแทรกตามที่อยู่อาศัย ซึ่งจะใช้พื้นที่ไม่มาก ส่วนใหญ่จะไม่ถึงไร่

การใช้น้ำเพื่อทำนาจะอาศัยน้ำฝน น้ำจากเหมืองหมู่น้ำและน้ำจากเหมืองริน การใช้น้ำก็จะเหมือนกับการปลูกข้าวทั่วไป คือ จะใช้ช่วงเดือนกรกฎาคมจนถึงกันยายน ปัญหาเรื่องน้ำที่พบคือน้ำมักจะขาดตอน ปลูกถั่วเหลือง การปลูกถั่วเหลืองจะทำเฉพาะช่วงฤดูแล้งหลังจากทำนา แตกต่างจากการปลูกถั่วเหลืองของคนกลางน้ำซึ่งสามารถทำได้ 2 ช่วง คือ ฤดูฝนและฤดูแล้ง เนื่องจากถั่วเหลืองต้องอาศัยอากาศเย็นถึงจะได้ผลดี และกลางน้ำที่ยังเป็นเชิงเขา อากาศยังเย็นจึงสามารถปลูกได้ 2 ครั้งต่อ 1 ปี ในการใช้น้ำในการปลูกถั่วเหลืองจะเริ่มให้ตั้งแต่เดือนธันวาคม หลังจากเผาอ่าว ไถแปรลง ยกร่องแล้วเอาน้ำเข้ามา โดยใส่น้ำให้ท่วมพื้นที่ ช่วงที่มีการให้น้ำจะอยู่ในช่วงเดือนมีนาคม โดยจะดูจากสภาพแปลง ถ้าน้ำแห้งก็ต้องให้น้ำอีก ถ้าน้ำจากลำเหมืองไม่พอ ชาวบ้านก็ต้องหาน้ำจากแหล่งอื่นมาทดแทน เช่น สูบน้ำจากสระใกล้ ๆ สวนมาใช้ เป็นต้น การให้น้ำกับถั่วเหลืองมีความจำเป็นมาก ถั่วเหลืองขาดน้ำจะทำให้ให้น้ำหนักไม่ดี ขายได้ราคาถูก เนื่องจากการปลูกถั่วเหลืองจำเป็นต้องให้น้ำเป็นระยะ ๆ เมื่อเกิดปัญหาเรื่องน้ำแล้งไม่พอจะให้ถั่วเหลือง ชาวบ้านต้องไปฝ่าน้ำให้เข้าที่แปลงถั่วเหลืองของแต่ละคน เพื่อจะไม่เกิดปัญหาการแย่งน้ำ และต้องมีการเจรจาแบ่งปันน้ำผ่านแก่เหมืองฝายหมู่น้ำ คือ จะต้องให้น้ำเข้าช่วงหลังการขุดแปลงยกร่องเพื่อเตรียมปลูก จากนั้นก็ให้น้ำอีก 2-3 ครั้งก่อนการเก็บเกี่ยว

จากสภาพการให้น้ำถั่วเหลืองไม่เพียงพอ ชาวบ้านบางส่วนจำเป็นต้องปรับตัวในการผลิตทั้งระบบ เพื่อเป็นแนวทางการแก้ไขปัญหาการขาดแคลนน้ำ กล่าวคือ ชาวบ้านต้องรีบปลูกข้าวเก็บเกี่ยวข้าวให้เสร็จเร็วขึ้นกว่าเดิม เมื่อระยะเวลาการทำนาเสร็จเร็วขึ้น ทำให้เวลาที่ปลูกถั่วเหลืองยังเป็นช่วงที่น้ำไม่ขาด การปรับตัวของชาวบ้านในลักษณะนี้ ชาวบ้านต้องใช้แรงงานเพิ่มมากขึ้นเพื่อย่นระยะเวลาการทำ เสียค่าจ้างคนงานเพิ่มขึ้น ทำให้ต้นทุนในการผลิตมากขึ้น โดยเฉพาะบ้านไร่ ซึ่งแรงงานภาพการเกษตรภายในชุมชนมีน้อย เนื่องจากแรงงานภายในชุมชนต้องไปรับจ้างในเมือง และโรงงานภายในชุมชนจึงจำเป็นต้องจ้างแรงงานจากที่อื่น ๆ เช่น อำเภอสันป่าตอง เป็นต้น

การใช้น้ำปลูกลำไย การทำสวนลำไยของชาวบ้าน บ้านไร่ มีการปลูกไม่มากนัก เป็นการผลิตทางการเกษตรที่ยังไม่เป็นระบบหลักของชุมชน และการให้น้ำลำไย มักจะไม่ค่อยเป็นปัญหาเพราะอาศัยน้ำฝน และชาวสวนส่วนใหญ่จะมีบ่อบาดาลและใช้เครื่องปั้มน้ำ เพื่อให้ลำไย จะอยู่ในช่วงเดือนมกราคม-กรกฎาคม และเก็บผลผลิตปลายเดือน กรกฎาคม-กันยายน

ตาราง 5 ช่วงเวลาการใช้น้ำ พีชที่สำคัญ ในภาคการเกษตรของชาวบ้าน บ้านไร่

ชนิด พืช	เดือน											
	ม.ค.	ก.พ.	มี.ค.	เม.ย.	พ.ค.	มิ.ย.	ก.ค.	ส.ค.	ก.ย.	ต.ค.	พ.ย.	ธ.ค.
ข้าว							←	→				
ถั่วเหลือง	←		→									↔
ลำไย												

3.2 น้ำเพื่ออุปโภคบริโภค

น้ำเพื่อการอุปโภคบริโภคของชาวบ้าน บ้านไร่ มีการใช้ค่อนข้างจะแตกต่างกันระหว่างป๊อกบ้านไร่ และป๊อกบ้านกองจิง โดยป๊อกบ้านไร่ น้ำอุปโภคในการซักผ้า ล้างจาน อาบน้ำ จะใช้น้ำบ่อน้ำตื้น ร่วมกับน้ำประปาหมู่บ้าน แต่บางครั้งครัวเรือนก็จะใช้แต่น้ำบ่อน้ำตื้น เนื่องจากประปาหมู่บ้านต้องเสียเงินหน่วยละ 5 บาท ถ้าบ้านไหนมีทั้งบ่อน้ำตื้นและประปาหมู่บ้านจะเลือกใช้ตามสถานการณ์ เช่น งานศพ ขึ้นบ้านใหม่ ก็ต้องใช้น้ำประปาพร้อมกับน้ำบ่อ โดยต้องกักเก็บน้ำไว้ เนื่องจากงานเหล่านี้ต้องใช้น้ำมาก ส่วนน้ำในการบริโภคที่ใช้ดื่มกิน ชาวบ้านส่วนใหญ่จะซื้อน้ำขวดเป็นถัง ถังละ 25 บาท

ส่วนป๊อกบ้านกองจิงที่มีประมาณ 21 ครัวเรือน อยู่ห่างจากป๊อกบ้านไร่ ซึ่งเป็นบ้านหลักประมาณ 1 กิโลเมตร ประปาหมู่บ้านไปไม่ถึง ทำให้น้ำเพื่ออุปโภคต้องอาศัยบ่อน้ำตื้นเพียงอย่างเดียว ส่วนการบริโภคนั้น ชาวบ้านกองจิงส่วนใหญ่ก็จะซื้อน้ำกินเหมือนชาวบ้านบ้านไร่ แต่จะซื้อน้ำขวดถูกกว่าป๊อกบ้านไร่ คือ ถ้าส่งน้ำถึงบ้านราคาถังละ 23 บาทและถ้าไปเอาเอง ก็จะถังละ 20 บาท เนื่องจากมีโรงงานน้ำดื่มตั้งอยู่บริเวณชุมชน ถึงแม้จะอยู่คนละหมู่บ้าน คือ โรงงานจะตั้งอยู่บ้านหนองควาย ตำบลหนองควาย แต่พื้นที่ติดกันมีแต่ลำเหมืองกั้นระหว่างหมู่บ้าน ซึ่งชาวบ้านป๊อกบ้านกองจิงจะมีความใกล้ชิดกับชาวบ้านหนองควายมากกว่า ชาวบ้านป๊อกบ้านไร่ เนื่องจากพื้นที่ห่างกัน หลายสิ่งหลายอย่างชาวบ้านกองจิง มักไปมาหาสู่ชาวบ้านหนองควาย การถือศรัทธาวัดก็จะถือเช่นเดียวกับชาวบ้านหนองควาย คือจะถือศรัทธาวัดบ้านฟ่อนร่วมกัน และในอนาคตถ้าประปาหมู่บ้าน หนองควายที่ข้ามมาก็เข้าร่วมเป็นสมาชิกแต่ละระบบเมืองฝายจะมีวิธีการจัดการภายในอย่างเป็นทางการ กล่าวคือ สมาชิกแต่เมืองฝายจะเลือกตั้งหัวหน้าเมืองฝายตลอดจนวางกฎข้อบังคับกันเอง ซึ่งเป็นกฎข้อบังคับที่ไม่มีลายลักษณ์อักษร

3.3 การจัดการน้ำเหมืองฝาย

ชาวบ้านบ้านไร่ ได้ใช้น้ำจากฝายหมูเนา ซึ่งจุดที่ตั้งฝาย บ้านฟอน หมู่ที่ 2 ตำบลหนองควาย สร้างด้วยคอนกรีตเสริมเหล็กเมื่อประมาณ พ.ศ. 2526 สมัย ผู้ใหญ่บ้านสมบูรณ์ นนทะนัน แต่ไม่ทราบว่าได้รับงบประมาณมาจากแหล่งไหน และแต่แบ่งน้ำให้ใหญ่ๆ สร้างด้วยคอนกรีตเสริมเหล็ก โดยใช้งบประมาณจากสภาตำบล (แต่ปีก่อสร้างเมื่อ พ.ศ. 2521, แต่ทับทองสร้างเมื่อ พ.ศ. 2522-23, และแตกกลางบ้านสร้างเมื่อ พ.ศ. 2526) ซึ่งส่วนมากจะเป็นงบในการซื้อวัสดุอุปกรณ์เท่านั้น และจะระดมแรงงานลูกเหมืองมาช่วยกันสร้าง โดยมีแก่ฝาย คือ กำนันอินทร ทิพย์คำเป็น, มีผู้ช่วย 4 คน คือ 1.) นายประชัน จันดีมงคล (รับผิดชอบเหมืองศาลา), 2.) นายบุญเลิศ กาวี (รับผิดชอบเหมืองกลาง), 3.) นายมูล เกียงเหมย (รับผิดชอบเหมืองปู่ไธ้), 4.) นายเจริญ ต้นบัว (รับผิดชอบเหมืองโจงขาว)

บทบาทของแก่ฝายที่เด่นชัดในปัจจุบันนี้มีอยู่ 3 บทบาทหลักๆ ด้วยกัน คือ 1.) การจัดสรรน้ำ ในฤดูฝนที่มีน้ำมาก แก่ฝายจะไม่ค่อยมีบทบาทมากนัก จะปล่อยให้สมาชิกจัดสรรกันเอง แต่เมื่อถึงช่วงขาดแคลนน้ำ จะต้องมีการหมุนเวียนกันใช้น้ำและแก่ฝายจะเป็นผู้กำหนดว่าใครจะได้ก่อนได้หลัง บางครั้งก็ต้องถือกับ “หลังน้ำ” เพื่อให้ทุกคนมีน้ำใช้, 2.) การซ่อมแซมบำรุงรักษาระบบเหมืองฝาย หน้าที่อีกอันหนึ่งของแก่ฝาย คือ การตรวจดูแลระบบเหมืองฝายให้อยู่ในสภาพใช้งานได้ และจะเป็นผู้กำหนดวันในการซ่อมแซมบำรุงรักษาและกำหนดว่าจะใช้เกณฑ์แบบไหนในการทำงาน ซึ่งมีอยู่ 2 แบบ คือ “การลุมลา” และ “การปั่นตา”, และ 3.) การเจรจากับกลุ่มผู้ใช้น้ำกลุ่มอื่นในกลุ่มน้ำเดียวกัน ซึ่งนับเป็นบทบาทหน้าที่ใหม่ที่แก่ฝายจะต้องทำ เพราะน้ำในลำน้ำแม่ตาซ่างลดน้อยลงไปทุกขณะ บางครั้งแก่ฝายต้องไปเจรจาขอน้ำจากระบบเหมืองฝายที่อยู่สูงกว่า ปัญหาที่มักเกิดขึ้นทุกปีคือ ปัญหาน้ำไม่เพียงพอระหว่างเดือนมีนาคมถึงเมษายน และปัญหาลำเหมืองมีสภาพตื้นเขินและถูกบุกรุก มีแนวทางว่าให้สำรวจแนวเขตลำเหมืองเพื่อป้องกันคนบุกรุก และขอสนับสนุนงบประมาณขุดลอกลำเหมือง

3.4 การใช้ประปาหมู่บ้าน

ชาวบ้านไร่มีการใช้น้ำประปาหมู่บ้านมาตั้งแต่ปี 2540 โดยประปาหมู่บ้านนี้ ได้งบประมาณโดยการผลักดันของ ส.ส. บุญช่วย ภูจินาพันธ์ ซึ่งเป็น ส.ส. จังหวัดเชียงใหม่ สมัยนั้น ส่งผ่านงบประมาณให้กับสถานีอนามัยตำบลบ้านแหวน ซึ่งประปาหมู่บ้านจะใช้ได้ 3 บ้าน คือ บ้านไร่ บ้านแหลม และบ้านโจงขาว ตำบลบ้านแหวน มี “คณะกรรมการประปาหมู่บ้าน” ดำเนินการบริหารควบคุมดูแลการติดตั้งและจ่ายน้ำให้กับสมาชิก ซึ่งคณะกรรมการประปาหมู่บ้านมีการเลือกตั้งโดยชาวบ้าน 3 บ้านข้างต้น ในวันที่ 8 พฤศจิกายน 2540 (ข้อบังคับประปาหมู่บ้าน บ้าน

ไร่ บ้านแหวน บ้านโจงขาว,2540) ส่วนการที่จะเป็นสมาชิกผู้ใช้น้ำประปาหมู่บ้าน 1 บ้านไร่ หมู่ 2 บ้านแหวน คือ ปือกบ้านแหวนและบ้านโจงขาว โดยการเข้าถือหุ้น “กองทุนประปาหมู่บ้าน” ครอบครัวยังน้อย 10 ครัวเรือน ราคาหุ้นละ 10 บาท แต่จะไม่ให้ถือหุ้นเกินครอบครัวยัง 200 ครัวเรือน

คณะกรรมการที่ได้รับคัดเลือกจากสมาชิกผู้ใช้น้ำ มีอยู่ด้วยกัน 10 คน จากหมู่ที่ 1 จำนวน 5 คน หมู่ที่ 2 จำนวน 15 คน ผู้ใหญ่บ้านของทั้งสองหมู่บ้านเป็นคณะกรรมการดำเนินการ โดยตำแหน่ง คือ มีการคัดเลือกจากสมาชิกเข้ามา 8 คน และคณะกรรมการดำเนินงาน ทั้ง 10 คน จะต้องเลือกตั้งกันเอง ให้ขึ้นดำรงตำแหน่งประธานกรรมการ 1 คน จะต้องเลือกตั้งกันเองให้ขึ้นดำรงตำแหน่งประธานกรรมการ 1 คน รองประธาน 1 คน เภรัญญิก 1 คน ผู้ช่วย เภรัญญิก 1 คน ประชาสัมพันธ์ 1 คน และผู้ตรวจสอบภายใน 3 คน (อำนาจหน้าที่ของแต่ละฝ่ายดูรายละเอียดในข้อบังคับประปาหมู่บ้านบ้านไร่ บ้านแหวน บ้านโจงขาว)

อำนาจหน้าที่การทำงานของคณะกรรมการประปาหมู่บ้านที่สำคัญ มีดังนี้

1. พิจารณาและการให้ออกจากการเป็นสมาชิกผู้ใช้น้ำ
2. จัดทำบัญชีรายรับรายจ่าย และแสดงไว้ในที่สาธารณะ
3. พิจารณาคัดเลือกผู้ดูแลระบบประปา การอนุมัติจ่ายเงินค่าตอบแทน และการถอดถอนจากตำแหน่ง (การเปิด-ปิด น้ำ ให้ชาวบ้านจะมีการจ้างผู้ดูแล 1 คน)
4. พิจารณาอนุมัติ การใช้เงินงบประมาณประจำปี
5. ซ่อมแซมท่อจ่าย ติดตั้ง เปลี่ยนมิเตอร์วัดน้ำ
6. ดำเนินคดีเกี่ยวกับกิจการของประปาหมู่บ้าน กรณีมีผู้ละเมิดข้อบังคับ

ส่วนที่เป็นกฎระเบียบข้อบังคับที่สำคัญ ได้แก่ ผู้ใช้น้ำจะต้องใช้น้ำผ่านมิเตอร์ที่คณะกรรมการติดตั้งให้ ชำระเงินค่าน้ำเป็นรายเดือน ตามใบเสร็จที่คณะกรรมการออกให้ ในราคาหน่วยละ 5 บาท และต้องเสียดำประกันมาตรวัดน้ำทุกเดือน เดือนละ 5 บาท

สิทธิพิเศษที่สมาชิกผู้ใช้น้ำจะได้รับ การยกเว้นเก็บค่าน้ำในกรณีที่เป็งานศพ ตั้งแต่วันตั้งศพจนถึงวันฌาปนกิจศพ งานบวช จะได้รับการยกเว้น 2 วัน ส่วนสถานที่สำคัญของชุมชนก็จะได้รับการยกเว้น การเก็บค่าน้ำบางส่วน เช่น วัด จะได้รับการยกเว้น 30 หน่วยต่อเดือน สถานีอนามัย ได้รับการยกเว้น 30 หน่วยต่อเดือน โรงเรียนจะได้รับการยกเว้น 60 หน่วยต่อเดือน ถ้าหากใช้เกินกว่าที่ได้รับการยกเว้น จะต้องรับผิดชอบค่าน้ำในอัตราเดียวกับสมาชิกผู้ใช้น้ำทั่วไป และผู้ได้รับเลือกจากสมาชิกผู้ใช้น้ำเป็นคณะกรรมการ จะได้รับการยกเว้นการเก็บค่าน้ำเดือนละ 20 หน่วย ตลอดเวลาที่อยู่ในตำแหน่ง

4. มลเหตุแห่งความขัดแย้ง บ้านไร่

พื้นที่บ้านไร่ ซึ่งเป็นพื้นที่ปลายน้ำแม่ตาช้าง เป็นพื้นที่ที่ได้รับผลกระทบจากปัญหาการขาดแคลนน้ำเช่นเดียวกับหมู่บ้านอื่นๆของส่วนปลายน้ำ ซึ่งในอดีตทุกตำบลในอำเภอหางดงจะใช้น้ำจากลุ่มน้ำแม่ตาช้าง จนกระทั่งมีการสร้างคลองชลประทาน แม่แดง-หางดง เสร็จในปี พ.ศ. 2516 (สำนักงานชลประทานที่ 1 เชียงใหม่ เอกสารอัดสำเนา) ทำให้ชาวบ้านหันไปใช้น้ำชลประทานกันเกือบหมด ปัจจุบันส่วนของปลายน้ำใช้น้ำแม่ตาช้างเพียง 3 ตำบล 8 หมู่บ้านเท่านั้น ประเด็นความขัดแย้งในพื้นที่เกิดขึ้น 2 ลักษณะ คือ ในหมู่บ้านชาวบ้านมีความขัดแย้งกับหมู่บ้านจัดสรรเนื่องจากบ้านจัดสรรบุกรุกลำเหมือง กีดขวางทางน้ำ และบางแห่งยังถมลำเหมืองเดิมนำไปทำเป็นพื้นที่บ้านจัดสรร ส่วนนอกชุมชน ชาวบ้านมีความขัดแย้งกับชาวบ้านด้วยตนเองเนื่องจากเหมืองฝายของหมู่บ้านจะใช้ร่วมกับชาวบ้านบ้านฟ่อน ซึ่งเป็นส่วนของปลายน้ำแม่ตาช้างเหมือนกัน เพราะบ้านไร่จะอยู่ส่วนปลายของลำเหมือง เมื่อถึงฤดูแล้งก็จะรวมตัวกันไปเจรจาให้มีการปล่อยน้ำลงมา ถ้าตกลงกันไม่ได้ก็จะใช้วิธีทุบแต่ จนต้องมีตัวกลางมาไกล่เกลี่ย ในช่วงแรกจะใช้แก่เหมืองแก่ฝาย และอบต. เป็นผู้ไกล่เกลี่ย แต่ไม่ค่อยได้ผล จนกระทั่งคณะกรรมการศึกษาฟื้นฟูและจัดการลุ่มน้ำแม่ตาช้างเข้ามาเป็นตัวกลาง จนมีข้อตกลงร่วมกันกับทางอำเภอ ให้มีการสร้างแต่ใหม่

ประเด็นความขัดแย้งที่เกิดกับพื้นที่เองไม่ชัดเจนเหมือนกับบ้านคอยปุยช่วงส่วนต้นน้ำ และบ้านแม่สะเหนือส่วนของปลายน้ำ เนื่องจากพื้นที่ปลายน้ำทั้งหมดมักจะประสบปัญหาการขาดแคลนน้ำซ้ำซากทุกปี จนไม่สามารถทำการเกษตรในพื้นที่ได้อย่างเต็มประสิทธิภาพ การทำนาก็ทำได้เพียงปีละครั้ง และต้องทำให้เหมาะสมกับปริมาณน้ำในแต่ละปี ไม่สามารถทำเต็มพื้นที่ได้ เพราะน้ำจะไม่พอ การปลูกถั่วลิสงก็ไม่ได้ ปลูกได้แต่ถั่วเหลืองซึ่งเมื่อก่อนปลูกได้ทั้งถั่วลิสงและถั่วเหลือง เพราะถั่วลิสงต้องใช้น้ำมากกว่าถั่วเหลือง จนทำให้ชาวบ้านหันมาขายที่กันทั้งชุมชนในช่วงเศรษฐกิจฟองสบู่ ที่ราคาที่ดินสูง ปัจจุบันที่ทำกินเกิน 90% ถูกขายให้นานทุนทำบ้านจัดสรร และที่ดินเก็งกำไร ชาวบ้านที่มีที่ดินทำการเกษตรเป็นของตนเองเหลือเพียง 20 ราย พื้นที่รวมกันไม่ถึง 30 ไร่ ที่เหลือเป็นนาเช่าของนายทุนทั้งหมด มีนายทุนบางรายเพียงเจ้าเดียวมีพื้นที่มากกว่า 200 ไร่ (ดูรูปแผนที่ 6 ประกอบ)